

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta
Katedra psychologie

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Psychologický rozbor Erbenova díla Kytice
Psychological analysis of Erben's book Kytice

Alexander Horák

Vedoucí práce: doc. PhDr. Miloš Kučera, CSc.

Studijní program: Psychologie

Studijní obor: Psychologie s rozšířením o speciální pedagogiku

Odevzdáním této bakalářské práce na téma Psychologický rozbor Erbenova díla Kytice potvrzuji, že jsem ji vypracoval pod vedením vedoucího práce samostatně za použití v práci uvedených pramenů a literatury. Dále potvrzuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 1. 7. 2022

Mé poděkování patří doc. PhDr. Miloši Kučerovi, CSc., za odborné vedení, trpělivost a ochotu, kterou mi v průběhu zpracování bakalářské práce věnoval.

ABSTRAKT

Má práce se zaměřuje na psychoanalytický náhled na život Karla Jaromíra Erbena a jeho dílo „Kytice“. Na začátku této práce je čtenář faktograficky seznámen se životem K. J. Erbena a stručnými poznámkami k jeho dílu z literárně-vědní oblasti, především od autorů A. Grunda a R. Jakobsona, jejichž poznatky také zmiňuji i u jednotlivých částí práce. U Jakobsona je i zmíněno vysvětlení jedné literárně-vědní kategorie, a to dvou druhů pocitů hrůzy, posléze související s dalšími kapitolami mé práce. Poté jsem se pokusil podat čtenáři psychoanalytický rozbor dvou balad; „Vrby“ a „Záhořova lože“. Dalším cílem této práce je se zaměřit na Erbenovy sny a hledat v nich souvislosti s jeho životem a vybranými baladami, jako např. vztah k ženám, homosexuální sklony či motiv nevěstince ad. Na konci je čtenáři podána Erbenova psychobiografie, která vychází z údajů o jeho životě, ze snů a balad. Zároveň slouží jako výsledek mé práce v podobě souvislostí mezi tématy smrti, strachu z žen a zesílené náklonnosti k mužům, jež jsou významově propojeny s jeho raným vývojem a jeho dílem v podobě pocitů hrůzy a mýtů.

KLÍČOVÁ SLOVA

psychoanalýza; archetypy; psychologický rozbor; psychologie umění; balady; literárně-historické paradigma; sny; transgrese a trest

ABSTRACT

My work focuses on the psychoanalytic view of the life of Karel Jaromír Erben and his book "Kytice". At the beginning of this work, the reader is factually acquainted with the life of K. J. Erben and brief notes on his book in the field of literary science, especially from the authors A. Grund and R. Jakobson, I also mention the findings in individual parts of the work. Jakobson mentions an explanation of one literary-scientific category, namely two kinds of feelings of horror, later related to other chapters of my work. Then I tried to give the reader a psychoanalytic analysis of the two ballads; "Vrba" and "Záhořovo lože". Another goal of this work is to focus on Erben's dreams and look for connections with his life and selected ballads, such as his relationship with women, homosexual tendencies, or the motive of a whorehouse, etc. At the end, the reader is given Erben's psychobiography, which is based on data about his life, dreams, and ballads. At the same time, it serves as a result of my work in the form of connections between the themes of death, fear of women, and increased affection for men, which are semantically connected with his early development and his book in the form of feelings of horror and myths.

KEYWORDS

psychoanalysis, archetypes, psychological analysis, psychology of art, ballads, literary-historical paradigm, dreams; transgression and punishment

Obsah

Úvod.....	6
1 Život Karla Jaromíra Erbena.....	7
1.1 Kritika Grunda z pohledu R. Jakobsona a J. Mukařovského.....	12
2 Dva druhy hrůzy	14
3 Vrba	16
3.1 Jakobson a „Vrba“	18
3.2 Psychoanalytické poznámky a úvahy k „Vrbě“.....	19
4 Záhořovo lože	22
4.1 Psychoanalytické poznámky a úvahy k „Záhořově loži“	24
5 Erbenovy sny	31
5.1 První a druhý sen	31
5.2 Sen „Píseň Luciferova“	37
6 Erbenova psychobiografie	43
Závěr	50
Seznam použitých informačních zdrojů.....	51
Seznam příloh	52
Záhořovo lože	52

Úvod

Tématem mé bakalářské práce je psychologický rozbor Erbenovy Kytice. Téma jsem si vybral, jelikož od začátku mého studia psychologie mě zajímá psychoanalýza a kvalitativní zkoumání v psychologii. Také mě k volbě tématu vedla skutečnost, že neexistuje nějaký psychologizující rozbor tak známého a zajímavého díla, jako je Kytice, a obecně je, dle mého názoru, málo psychoanalytických rozborů kteréhokoli literárního díla.

Téma práce se mělo původně vztahovat na rozbor všech balad, resp. na vytvoření celkového výkladu díla. Nicméně celý soubor balad je tematicky a obsahově složitý a pro kvalitativní analýzu uměleckého díla, která by se měla současně opírat o život autora a jeho kontext, bylo možná lepší, když se cíl práce zúžil na rozbor dvou balad, u kterých autor dokáže zajít více do obsahové hloubky a najít společný jmenovatel motivů či témat s ohledem na kontext Erbenova života nebo jeho snů. Jak jsem nyní zmínil, práce má za cíl hledat souvislosti mezi Erbenovým životem, jeho sny a baladami ze sbírky „Kytice“. Vhodným psychologickým směrem pro tuto práci je, dle mého názoru, psychoanalýza, která se mj. zabývá raným vývojem jedince a jeho psychickou konstitucí, sny, ale také uměleckou tvorbou.

1 Život Karla Jaromíra Erbena

Erbenův život je pravděpodobně nejpodrobněji popsán v knize literárního historika Antonína Grunda „Karel Jaromír Erben“ z roku 1935, kde se zabýval i Erbenovým dílem jako takovým, ale především z literárně-vědního hlediska.

Karel Jaromír Erben se narodil 7. listopadu roku 1811 v malém městě Miletíně, měl dvojče Jana, který ale zemřel krátce po narození, ostatně jako sedm z devíti dětí rodiny Erbenových. Karel vyrůstal se svou o tři a půl roku mladší (Dolanský uvádí o pět let mladší) sestrou Josefínou.

Otec byl vyučený švec a živil se tím řemeslem přibližně do roku 1827, kdy došlo k požáru jejich rodinného domu a byl nucen se živit i jako sadař, jelikož rodině se od té doby ekonomicky nevedlo dobře (Grund, 1935, s. 12). Dolanský (1970, s. 12) píše, že otec se jmenoval Jan Erban a Karel pravděpodobně později převzal své příjmení od své kmotry Rozálie Erbenové, manželky miletínského purkmistra, přestože Karel měl v matričním listu uvedené příjmení po svém otci Erban. Grund o ničem takovém nepíše, udává pouze rodinné jméno Erbenovi (Grund, 1935, s. 12). Karlův otec je popisován jako pracovitý, bystrý a dobrý člověk, který byl pilným čtenářem, a Karel zřejmě po něm tyto vlastnosti „zdědil“ (Dolanský, 1970, s. 13).

Karlova matka, Anna Erbenová (roz. Žábová), pocházela z učitelské rodiny, její otec i děd byl profesí učitel (Grund, 1935, s. 12). Ke Karlovi se tak dostávají dvě profesní větve, ze strany otce se Karel setkává se řemeslem (otec – švec, děd – krejčí), ze strany matky se k němu dostává učitelská profese, hudební nadání (děd byl také varhaníkem a vedl mladého Erbena k hudbě), zřejmě i vztah k četbě (praděd byl knihovníkem) a Dolanský dodává, že po matce Karel „dělí“ i umělecké vlohy, zároveň s matkou měl Erben pevné pouto, které se v jeho dospělém věku promítlo do pohádek nebo do balad z „Kytice“ (Dolanský, 1970, s. 13).

O syntéze mezi matčinou a otcovou stranou píše Grund (1935, s. 12): „...v jehož duši jemnější kulturní přínos matčina rodu padl na přirozenou půdu zdravé selské chápavosti.“ Erben se pro svou „churavost“ a celkovou tělesnou slabost nemohl vyučit řemeslem. Těmito neduhy trpěla i jeho matka. Současně pro svou vadu řeči, jež se projevovala údajně za rozčilení, a kvůli své uzavřenosti se nemohl stát ani učitelem (Grund, 1935, s. 13).¹

Od svých 14 let Erben pobýval na jezuitské koleji v Hradci Králové, kam docházel i na místní gymnázium, kvůli nuzným poměrům v rodině si musel mladý Karel přivydělávat na živobytí. Erben, jak jsem již zmínil, byl veden od mládí k hudbě, nejprve jeho rodinou ze strany matky, poté dochází i na hodiny hudby (Grund, 1935, s. 13)²

Erben s přáteli rád cestoval po kraji a sbíral různé básně a pověsti, např. pověst o pokladu ve skále údajně pochází z Velehrádku u Lanžova³, či navštěvovali Zvičinu a okolí Kuksu s barokními sochami, kde také nalezneme sochu Garina podobající se „Záhořovi“ (Grund, 1935, s. 14, s. 29). Začíná sám tvořit poezii, zprvu i pod pseudonymem „Květomil Podlipský“ (nebo později jako „Jarmil“).⁴

¹ Erben se od dětství potýkal s motivem smrti, např. u svých zemřelých sourozenců. Do toho vstupuje i Karlova chronická churavost, která zřejmě také vynořuje bezprostřední pocit možné smrti. Zajímavá je i spojitost vady řeči a rozčilení, možná později se rozčilení tlumí na baladickou hostilitu a poetický jazyk má funkci kompenzace vady řeči.

² Hudba je i do značné míry podobná poezii, která je de facto literárně zpracovaná hudebnost.

³ Viz balada „Poklad“.

⁴ Zajímavé je, jak se u Erbena projevuje jeho vztah k rostlinám, z poznatků, které nám předkládá Grund nebo Dolanský, bychom mohli usuzovat, že se možná jedná o určitou spojitost s otcem, který se přibližně v téže době živil jako sadař. Rostliny se trochu později začínou promítat do jeho badatelského zájmu o botaniku během studia na univerzitě, když si vedl sešit s náčrtky květů, zanesení motivů rostlin nalezneme i posléze v „Kytici“ (Grund, 1935, s. 15 – 16).

V té době mezi nejbližší Erbenovi přátelé patřil Jan Květoslav Lhota⁵. Erben mu dokonce věnoval svůj poslední sonet „Touha“. Jan Lhota byl Karlův vrstevník z Miletína a později oba studovali v Praze, trávili spolu čas na cestách po kraji a také po cestách do Prahy za studii, při které se s dalšími přáteli stavovali na nocleh v Poděbradech (Grund, 1935), Grund dokonce vytahuje z Lhotových zápisků, že večer se Erben a další chlapi převlíkli do dívčích šatů: „...a tak spolu před námi své kudrlinky tropili, v čemž jsme my je ale často podporovali.“ (Grund, 1935, s. 182)⁶

Při studiu v Praze se Erben dostal do filozoficko-literárního kroužku, kterému předsedal o rok starší K. H. Mácha, zde poznal i svého později dlouholetého přítele filozofa K. B. Štorcha, jehož filozofie je do jisté míry spojena s Erbenovým dílem (Grund, 1935, s. 15 – 16, Jakobson, 1935, s. 154).⁷ Erben se posléze dostal do nacionálně-liberálního okruhu kolem Máchy, který se scházel v jedné pražské kavárně, tehdy u Erbena dochází k výraznějšímu zájmu o politické dění (Grund, 1935, s. 18).

⁵ Jeho druhé jméno zajímavě koresponduje s Erbenovým pseudonymem.

⁶ Vztah mezi Erbenem a Lhotou možná obsahuje i homosexuální sklon, a s nimiž se tato tendence asi i promítá do vztahu k ženám, které zesměšňují a i s nimi se částečně identifikují.

⁷ Mácha se od té doby pravděpodobně stává Erbenovým vzorem, na kterého navázal a snažil se vůči němu umělecky vymezit, byť Grund (1935, s. 20) vnímá větší rozpor mezi Erbenem a Čelakovským, který je však spíše ideologicky podbarvený, ale opomíjí však psychologickou zajímavost vztahu Erbena a Máchy, nejen v jeho umělecké tvorbě, ale asi i v osobním životě.

Erben studoval filozofickou a právnickou fakultu v letech 1833 – 1937 (Grund, 1935, s. 17)⁸. Na právech ho zajímala především historie a právní terminologie, u které se mj. zasadil o její český překlad. Na druhé fakultě ho těšila filozofie a exkurz do botaniky.^{9 10}

V roce 1835 akutně onemocněl chorobou projevující se chrlením krve (Grund, 1935, s. 18)¹¹. Přes léto se Erben vracíval do rodného kraje, kdy opět s Lhotou trávil čas výlety do okolních oblastí, v rámci kterých Erben sbíral pověsti a lidové povídky, i v ústní formě. Grund píše o Erbenově zálibě o starobylé předměty či historické pověsti, byl údajně zaujat vším starým (Grund, 1935, s. 20). Erben začal jezdit i do obcí Žebráku a Točnicku na Berounsku, kam ho brával jeho spolužák a přítel z práv Karel Havlík.

Seznámil se zde i s bratry Nejedlými nebo s bývalým žebráckým radním Hněvkovským, kterého znal i z intelektuálního kroužku. Erben se také zapojil do místního ochotnického divadla, které spoluorganizoval právě Havlík (Grund, 1935, s. 20 – 21).

Nicméně pro Erbena měl Žebrák i jinou spojitost, a to milostnou, kdy v roce 1835 se seznámil s Barborou („Bety“) Mečířovou. Pocházela z celkem bohaté rodiny, její otec byl kupcem a žebráckým purkmistrem, avšak náhle zemřel a rodina se dostala do finančních potíží, a tak Bety zůstala se svou matkou a sestrou (Grund, 1935, s. 21)¹².

⁸ Obě fakulty v něm evidentně spojovaly jeho badatelské zájmy.

⁹ Opět můžeme vidět spojení mezi botanikou, květy, Květoslavem a pseudonymem.

¹⁰ Řekl bych, že obě větve se spojují do Kytice, smysl pro řád a spravedlnost (motiv viny a trestu zanesený v „Kytici“), poté filozofická citlivost a vztah k rostlinám (resp. květům). V „Kytici“ se psychologický obsah sublimovaně přenáší skrz metamorfózu rostliny (např. mateřídouška v baladě „Kytice“ nebo matka ve „Vrbě“).

¹¹ Možná souvisí s Erbenovým snem, který se týká Betiny nemoci.

¹² Hypoteticky vzato se může jednat o paralelní příběhy k některým baladám „Kytici“, kde se mj. objevuje výlučný vztah mezi dcerou a matkou, příp. i sestrou (viz „Vodník“, „Dceřina kletba“ nebo „Zlatý kolovrat“). Ale domnívám se, že především budou tyto příběhy souviset s Erbenovou matkou a sestrou.

Také Bety ráda skládala básně a sbírala lidové náměty. Erben k ní projevoval lásku odměřeně, tiše, byl nevášnivým, což dokumentuje i dopis od jeho přítele Hněvkovského z roku 1837: „*Betty Vás miluje tělem a duší, ačkoli nebyla ani dřív a není doposud přesvědčena, že její láska je opětována, musím Vám totiž rovnou říci, že Vy nedovedete představit nadvakrát milence, ..., ne abyste přesvědčil zamilované děvče o vzájemné lásce milostným pohledem, stisknutím ruky nebo sladkou hubičkou atd.*“ (Dolanský, 1970, s. 28). Jsou známe dva jeho milostné dopisy adresované Bety z roku 1835 (Dolanský, 1970, s. 26 – 27)¹³. Erben ve veršovaném dopisu s názvem „Odchod“ vyznává Bety svou lásku v podobě antických ohlasů a romantických obrazů podobných z Máchova „Máje“ (Dolanský, 1970, s. 26), další zmínku o tom přináší Grund (1935, s. 24): „*Erben cudně s dobou prožíval romantickou lásku, přecitlivělou, plnou vážnosti a zbožného zaujetí.*“

Bety Mečířovou si Erben vzal za ženu až v roce 1842, těsně před smrtí její matky. Je zajímavé, že Grund (1935, s. 36) poznamenává, že Erben se ostýchal si vzít Bety a pravděpodobně sňatek se urychlil v důsledku vážné nemoci její matky¹⁴. Se svou ženou zůstal až do její smrti roku 1857. Poté si vzal za ženu o 24 let mladší dívku Žofii (Grund, 1935, s. 130 – 131).

¹³ Řekl bych, že citově spíše neutrální až formální (neintimní). Odměřená a nevášnivá láska k ženě může odkazovat na homosexuální sklony.

¹⁴ Otázkou asi je, jak to ve skutečnosti bylo doopravdy. Kdo otálel se sňatkem? Z hlediska Erbenových snů to mohl být právě Erben, kdo si nebyl jistý se svatbou. Každopádně ke sňatku došlo až po několika letech, zřejmě na základě sociálních tlaků. Další otázkou je, zda mohl vůbec probíhat nemanželský pohlavní akt. Buď Erbenovi sexuální abstinence s ženou vyhovovala, nebo pohlavní akt byl prováděn „utajeně“.

Kolem roku 1842 došlo k dalšímu požáru v Miletíně, kdy Erbenova rodina přišla o dům. Matka za pár let na to zemřela, pravděpodobně v důsledku své chronické slabosti a churavosti. Sestra Josefína se provdala do chudší rodiny a její kontakt s Erbenem se utlumil (Grund, 1935, s. 35).

Po studiích se Erben živil jako úředník, nejprve pracoval na soudu, poté na pražském úřadu. Erben mimo svůj pracovní život skládal básně. „Kytici“ dokončoval v letech 1852 – 1853, některé její balady však pochází z dřívější doby. Také se věnoval sbírání lidových pověstí a námětů, s nimiž posléze začal psát i pohádky, dokonce některé dostával od B. Němcové, se kterou byl v dlouholetém přátelském vztahu.

Při studiu v archivech a knihovnách, kde i poté pracovně působil, hledal různé pověsti a legendy. V jistou chvíli se začal věnovat i bájesloví, na které napsal několik vědeckých prací. Z hlediska bájesloví je jednak inspirován bratry Grimmy a jednak sesbíranými slovanskými bájemi (Grund, 1935).

V roce 1870 zemřel v důsledku své chronické nemoci, zejména kombinací zhoršené plicní choroby, následné žloutenky a akutního zánětu jater (Grund, 1935).¹⁵

1.1 Kritika Grunda z pohledu R. Jakobsona a J. Mukařovského

Kritika Grunda se především týká literárně vědního výkladu Erbenova díla a nesouvisí tak s jeho životopisem, přesto oba kritiky zmíním, jelikož se významně vyjadřují k Erbenovu dílu v literárně-teoretické rovině (všem třem autorům tedy nejde o psychologizaci díla). Jakobson je pak zásadním výchozím autorem pro další část mé práce.

¹⁵ U Erbenova se ztělesňuje mužská větev matčina rodu; hudební nadání přesunutá do rýmovaných veršů a onomatopoeie, smysl pro historické bádání a cit pro staré pověsti a lidové obsahy, které se protínají s otcovou větví řemesel a selského světa. Toto protnutí můžeme zaznamenat v „Kytici“ jako denní pragmatismus spojený s filozofickou ontologií a mytologií. Na jedné straně Erben vystupuje jako básník se schopností estetizace a sublimace, na druhé straně jako intelektuál a badatel s tendencí „učitelsky“ předávat mravní poučení a staré poznatky. Podobně Grund (1935, s. 63) vidí v Erbenovi dvojí osobnosti: básnivého vědce a intelektuálního básníka.

Roman Jakobson ve svém textu „Poznámky k dílu Erbenovu“ z roku 1935 mj. kritizuje Grundu, že namísto vědeckých faktů a pojmů užívá pojmy obrazné, až metaforické, což někdy znesnadňuje skutečné pochopení dané problematiky. Kritika je směřována i na to, že se Grund dopouští některých faktografických nepřesností, např. u některých údajů z Erbenových snů. Zřejmě největší Grundovou nepřesností je jeho tvrzení o klasičnosti básníka, přestože Erben byl typickým představitelem romantismu (Jakobson, 1935, s. 152 – 153).

Jakobson si všiml i důležitosti mytologie v Erbenově díle.¹⁶ Jakobson (1935, s. 154) se domnívá, že ústředním motivem Erbenova díla je *mýtus*, který je základním prvkem romantické poezie. Podle Jakobsona (1935, s. 154) víra a mýtus jsou do básní přenášeny autorem, až poté jsou vědecky popisovány. Jakobson pak pokračuje s úvahou, že Erben literárně navazuje na Máchu. To se týká i podobnosti některých poetických prvků. Také je patrné, že Erben se snaží vůči Máchovi vymezit (Jakobson, 1935, s. 162 – 164).¹⁷

Jan Mukařovský svojí statí „Protichůdci“ (1971) navazuje na Grundovu knihu „Karel Jaromír Erben“ a Jakobsonovy „Poznámky k dílu Erbenovu“. Podobně jako Jakobson se domnívá, že Erben je výrazným představitelem romantismu. Hlavní tezí Mukařovského (1971, s. 219) je, že „*vztah mezi Erbenem a Máchou musí být vykládán jako skutečné navazování Erbenovo na poezii Máchovu i jako vývojové překonávání Máchy Erbenem.*“

¹⁶ Grund ve své knize mytologii staví spíše odděleně od „Kytice“.

¹⁷ Grund vztah nebo rozdíly mezi Máchou a Erbenem spíše opomíjí.

2 Dva druhy hrůzy

Roman Jakobson ve své stati „Poznámky k dílu Erbenovu“ ještě zmiňuje vědecké rozdělení iracionálních projevů v literatuře na dva druhy pocitů hrůzy, a to *ontogenetický* a *fylogenetický*. Jakobson tuto literárně-teoretickou kategorii vysvětluje na rozdílu mezi Máchou a Erbenem, například Máchu přiřazuje do ontogenetického směru, jehož pocit hrůzy je odvrácen infantilním snem, aktér hledá ideje a dostává se do sporu se společenským a náboženským řádem nebo se sebou samým. A píše: „(Mácha) odsuzuje všecko, co se staví v cestu jeho snu jako protismyslný pramen bolesti“ (Jakobson, 1935, s. 159), na což by Erbenova odpověď podle Jakobsona zněla, že „pro jedno stvoření svět nezahyne.“ (Jakobson, 1935, s. 160)¹⁸

Dále Jakobson vysvětluje, že u Máchy rozpor mezi snem a realitou vytváří utrpení, byť Erben to cítí podobně, argumentuje vyššími hodnotami, nadindividuální skutečností, proto u Erbena nalézáme *fylogenetický pocit hrůzy*, vyvolávající, jak píše Jakobson (1935, s. 160), „trpnou pokoru před mythem závazným.“¹⁹ Mýty, existující nezávisle a neimanentně, mají u Erbena *básnickou funkci* (Jakobson, 1935).²⁰ Jinak řečeno, pocit hrůzy prožívaný u Erbena nevychází jako u Máchy z egocentrického pocitu marnoty či prázdnoty, ale vychází ze skutečnosti, která je předem dána osudem a je zděděná, člověku tak nezbyvá nic jiného než přijetí této hrůzné skutečnosti za fakt.²¹ S tím konkrétně souvisí i dva druhy romantismu: rezigovaný u Erbena a revoltující u Máchy (Mukařovský, 1971, s. 204 – 205).²²

¹⁸ Zajímavý je Erbenův postoj k životu; jako by se vyrovnával s nešťastným životním osudem skrz „vyšší“ hrůzu – hodnotu života tím devaluje.

¹⁹ Člověk musí být pokorný vůči transcendentální věčnosti světa, tj. mýtický pohled.

²⁰ To by znamenalo, že Erben využíváním mýtů zakrývá jiné sdělení. Proč tedy používá obecný aspekt coby mýtus? Je pak funkce mýtů výsledkem vnitřní cenzury?

²¹ Podobně ke čtenáři mluví i verše z Vrby: „co Sudice komu káže, slovo lidské nerozváže!“

²² U Erbena je tématem nevyhnutelná tragédie osudu, hrdinu čeká nelehký osud, který svádí k transgresi, jako by i transgrese byla nevyhnutelnou reakcí na osudné události. Například v „Pokladu“ matka osudově narazí na jeskyni plnou drahých kovů, jejíž touha po nich svede matku k provinění, nebo např. v Polednici je matka svedena k transgresi v důsledku nevyhnutelné náročnosti, kterou přináší mateřství. Člověk je bytostí neustále zkoušenou trýznivým osudem. Životní jistotou se pak stává provinění a trest, což právě ve čtenáři mj. vyvolává fylogenetický pocit hrůzy, který může sloužit jako útěk od ontogenetického pocitu hrůzy. V Kytici jde o jedince, který musí čelit vlastním životním výzvám, které pak přenechává

Zaměřím se teď na dvě balady, ke kterým se vyjadřuje Jakobson, a to na „Vrbu“ a „Záhořovo lože“.

mýtům či folklóru. Má snad i „Kytice“ pro Erbena takový význam, že „fylogenetická hrůza“ nahrazuje „jeho ontogenetickou“?

3 Vrba

*Ráno sedá ke snídani,
táže se své mladé paní:*

*„Paní moje, paní milá,
vždycky upřímná jsi byla,*

*vždycky upřímná jsi byla -
jednohos mi nesvěřila.*

*Dvě léta jsme spolu nyní -
jedno nepokoj mi činí.*

*Paní moje, milá paní,
jaké je to tvoje spaní?*

*Večer lehneš zdráva, svěží,
v noci tělo mrtvo leží.*

*Ani ruchu, ani sluchu,
ani zdání o tvém duchu.*

*Studené jest to tvé tělo,
jak by zpráchnivěti chtělo.*

*Aniž to maličké dítě,
hořce plačíc, probudí tě. -*

*Paní moje, paní zlatá,
zdali nemocí jsi jata?*

*Jestli nemoc ta závada
nech, ať přijde moudrá rada.*

*V poli mnoho bylin stojí,
snad některá tebe zhojí.*

*Pakli v býlí není síly,
mocné slovo neomylí.*

*Mocné slovo mračna vodí,
v bouři lité chrání lodi.*

*Mocné slovo ohni káže,
skálu zdrtí, draka sváže.*

*Jasnou hvězdu strhne z nebe:
slovo mocné zhojí tebe." -*

*„Ó pane můj, milý pane,
nechtěj dbáti řeči plané.*

*Co souzeno při zrození,
tomu nikdež léku není.*

*Co sudice komu káže,
slovo lidské nerozváže!*

*Ač bezduhá na svém loži,
vždy jsem přece v moci boží.*

*Vždy jsem přece v boží moci,
jenž mne chrání každé noci.*

*Ač co mrtvé mi je spáti,
ráno duch se zase vrátí.*

*Ráno zdráva vstáti mohu:
protož poruč pánu bohu!" -*

*Darmo, paní, jsou tvá slova,
pán úmysl jiný chová.*

*Sedí babka při ohnisku,
měří vodu z misky v misku,*

*dvanáct misek v jedné řadě.
Pán u baby na poradě.*

*„Slyšíš, matko, ty víš mnoho:
víš, co potkati má koho,*

*víš, kde se či nemoc rodí,
kudy smrtná žena chodí.*

*Pověz ty mi zjevně nyní,
co se s mojí paní činí?*

*Večer lehne zdráva, svěží,
v noci tělo mrtvo leží,*

<p>ani ruchu, ani sluchu, ni zdání o jejím duchu;</p> <p>studené jest její tělo, jak by zpráchnivěti chtělo." -</p> <p>„Kterak nemá mrtva býti, když má jen půl živobyті?</p> <p>Ve dne s tebou živa v domě, v noci duše její v stromě.</p> <p>Jdi k potoku pod oborou, najdeš vrbu s bílou korou;</p> <p>žluté proutí roste na ní: s tou je duše tvojí paní!" -</p> <p>„Nechtěl jsem já paní míti, aby s vrbou měla žiti;</p> <p>paní má ať se mnou žije a vrba ať v zemi hnije." -</p> <p>Vzal sekeru na ramena, uřal vrbu od kořena;</p> <p>padla těžce do potoka, zašuměla od hluboka,</p> <p>zašuměla, zavzdychala, jak by matka skonávala,</p> <p>jak by matka umírajíc, po dítětu se ohlédajíc. -</p> <p>„Jaký shon to k mému domu? Komu zní hodinka, komu?" -</p> <p>„Umřela tvá paní milá, jak by kosou sřata byla;</p>	<p>zdráva chodíc při své práci, padla, jako strom se skáci;</p> <p>zavzdychala umírajíc, po dítětu se ohlédajíc." -</p> <p>„Ó běda mi, běda, běda, paní zabil jsem nevěda,</p> <p>a z děťátka v tuž hodinu učinil jsem sirotinu!</p> <p>Ó ty vrbo, vrbo bílá, což jsi ty mne zarmoutila!</p> <p>Vzalas mi půl živobyті: co mám s tebou učiniti?" -</p> <p>„Dej mne z vody vytáhnouti, osekej mé žluté proutí;</p> <p>dej prkének nařezati, kolébku z nich udělati;</p> <p>na kolébku vlož děťátko, ať nepláče ubožátko.</p> <p>Když se bude kolébati, matka bude je chovati.</p> <p>Proutí zasad' podle vody, by nevzalo žádné škody</p> <p>Až doroste hoch maličký, bude řezat pišťaličky;</p> <p>na pišťalku bude pěti - se svou matkou rozprávěti!"</p> <p>(Erben, 1977, s. 147 – 15</p>
--	---

3.1 Jakobson a „Vrba“

Nyní zmíním Jakobsonovy poznámky k baladě „Vrba“. Hrdina ve „Vrbě“ je dle něj zobecněn, bez bližšího určení, implicitně splývající s autorem (Jakobson, 1935, s. 156). Muž zjišťuje, že jeho žena má v noci problém prázdnoty či odcizení, což Jakobson vysvětluje slovy: „*Ať luští psychologisující čtenář baladickou zkratku v „noci tělo mrtvo leží“ jako stesk neopětované vášně, jako hrůzu noční samoty, vnucenou mrtvým spánkem „paní milé“ anebo jako bolestný pocit nezbytné cizoty v blízkosti nejvyšší, vždy je nepokoj pánův tragédií neúplného pojetí*“ (Jakobson, 1935, s. 156). Muž se snaží dovolat vyšší pomoci, jak je v „Kytici“ časté, ale osud je mocnější, je nevyhnutelný („*co Sudice komu káže, / slovo lidské nerozváže!*“).²³

Hrdina objevuje zvláštní a transcendentní bytí („*ve dne s tebou živa v domě, / v noci duše její v stromě.*“), zde se podle Jakobsona (1935, s. 157) prolínají dva plány reality.

Muž klade požadavek na plnohodnotné bytí jeho ženy ve vlastním těle („*paní má ať se mnou žije*“), a tak ji zabije poražením vrby, metaforicky tak usmrtí vlastní ženu (*Vzal sekeru na ramena, / uťal vrbu od kořena; // padla těžce do potoka, / zašuměla od hluboka, // zašuměla, zavzdychala, / jak by matka skonávala*). Z mytologického hlediska, koncem jednoho aspektu končí i aspekt druhý v důsledku jeho celistvosti. Paradoxem je, že muž chtěl mít doma ženu plně živou, ale nespokojením se s málem ji zcela ztratil. Avšak žena po svém skonu existuje jen mateřsky, ve dřevě vrby. Jakobson si i všímá symbolického významu vyplývajícího z Erbenova bájesloví, kdy konec je i trvání: matka umře, ale mateřství stále trvá (Jakobson, 1935, s. 157).

²³ Můžeme si povšimnout, jak fylogenetický pocit hrůzy vstupuje jako obrana vůči ontogenetickému. „Noční problém“ se nahrazuje problémem transcendentního rázu.

3.2 Psychoanalytické poznámky a úvahy k „Vrbě“

Zmíním několik svých poznámek a úvah k této baladě a navážu na Jakobsona. Dle mého názoru, „Vrba“, ostatně jako i jiné balady, je opředena onirickými prvky, již samotný přesun ženy do vrby, symbolické znázornění „noční smrti“ nebo metaforická pojmenování nás mohou nabádat k představě snu (o snech se zmíním později).

Balada začíná ranním rozhovorem mezi mužem a ženou, nekonkrétními postavami, bez určení místa a času²⁴, „*paní moje*“ nám sděluje, že se jedná o manželský vztah, ve kterém je tedy sexuální styk přípustný, avšak na explicitní úrovni je metaforicky zabarvený²⁵.

Muž si není jistý manželčinou nákloností, pochybuje o její upřímnosti, jako by mu žena tajila svůj intimní problém, který se nám zobrazuje jako „*mrtvé tělo*“, bez přítomnosti jejího ducha, jež se posléze alibizuje na „*půl živobytí*“ ve vrbě. Muž žárlí, žádá, aby žena byla podle jeho představy, chce ji mít v noci celostně živou. Když se muž dozví o „*půl živobytí*“ ve vrbě, žárlivost dějově vygraduje až k porážce vrby („*Nechtěl jsem já paní míti, aby s vrbou měla žít; paní má ať se mnou žije a vrba ať v zemi hnije.*“). „Noční“ spojení ženy s vrbou by nás pak vedlo k úvaze o *žárlivosti na možnou nevěru*.

Ženský problém je vědomě přípustný pro ženu a bábu kořenářku, který muži zatajují, ten ale o problému ví, hovoří o něm více konkrétně; náznakem „mrtvého těla“ bez ducha, či veršem „*Paní moje, paní zlatá, zdali nemocí jsi jata?*“ Zatímco žena pozoruhodně problém zakrývá: „*Ó pane můj, milý pane, nechtěj dbáti řeči plané*“. *Co souzeno při zrození, tomu nikdež léku není.*“ Žena problém bagatelizuje. Jako by nám říkala, že je taková od narození, sexuálně odtazitá či sexuálně „mrtvá“²⁶. Můžeme dojít k jiné úvaze, že hlavním problémem u ženy je její sexuální odtazitost či absence touhy po sexuálním aktu, jak i mj. naznačují verše:

²⁴ Už zde je vidět jistá obecná podobnost ke snům.

²⁵ Neboli vnitřní cenzurou zamaskovaný (jako ve snu).

²⁶ Jak zmínil Jakobson – neopětovaná vášeň.

*Ve dne s tebou živa v domě,
v noci duše její v stromě.,*

nebo

*Večer lehneš zdráva, svěží,
v noci tělo mrtvo leží*

Dalším možným výkladem může být nepřístupnost muže k ženskému orgasmu, čímž muž znejišťuje, zda žena autenticky prožívá sexuální akt, a tuší, že je něco v nepořádku.

Uvažme například, že vrba sama o sobě ztělesňuje symbol „staršího ženství“, a tedy již zmíněnou sexuální „vyčerpanost“²⁷.

Důležité podotknout, že vrba také na sebe bere pozici matky, jak napovídají některé verše při porážce vrby:

*zašuměla, zavzdychala,
jak by matka skonávala,*

*jak by matka umírajíc,
po dítěti se ohlédajíc.*

Proto se možná hlavní problém znázorňuje vrbou, a také sexuální styk s mužem naráží na mateřství²⁸. Na konci balady se dozvídáme, že vrba muži radí, ať udělá z jejího dřeva kolébku a nechá vyrůst proutí, z čehož vznikne píšťalka pro chlapce („*na píšťalku bude pět - se svou matkou rozprávěti!*“). Vytvoření píšťalky z matky-vrby, na kterou bude chlapec pět, je možná sublimací orální závislosti na matce, což potvrzuje i to, že matka má bližší vztah k dítěti než muži (smrtí vztah mezi mužem a ženou zaniká, mateřský vztah nikoli), to by asi vysvětlovalo *oidipický problém* v podobě *zesílené fixace*

²⁷ Na druhé straně je opakem např. symbol „panenské“ rostliny v baladě „Lilie“.

²⁸ Matka-vrba zesíleně upřednostňuje mateřskou roli před manželskou.

na matku. Jiným výkladem může být sublimace orálního styku, tedy *felace*.²⁹ Každopádně nám zatím zůstává nejasné, proč Erben využil představu vrbové píšťalky, jež nese znaky mateřské a mužské.

Nastínil jsem tedy různé varianty výkladu – sexuální odtažitost ženy či nepřístupnost muže k ženskému sexuálnímu prožitku, potažmo i žárlivost s náznakem nevěry. Tyto úvahy jsou spíše parciální, nepostačují na celou baladu a mají jednoduchý závěr. Nicméně myšlenka oidipské problematiky a fixace na matku zůstává ještě otevřená pro další část mé práce a mohla by nás vést k zajímavým zjištěním o autorovi.

²⁹ Např. S. Freud píše ve „Vzpomínce z dětství Leonarda da Vinciho“ (1991, s. 33) ohledně Leonardovy dětské fantazie o supu, který mu vrazil do úst svůj ocas: „... *sup otevře dítěti ústa a ocasem mu v nich pohybuje, nutno rozumět jako představě felace, to je sexuálního aktu, při kterém je zúčastněné osobě zaváděn mužský úd do úst. Je to pozoruhodné, že tato fantazie má tak vesměs ráz velmi pasivní; tím se také podobá určitým snům a fantasiím některých žen nebo lidí pasivně homosexuálních (kteří při pohlavním styku mají úlohu ženy).*“ Freud i došel k úvaze, že sup může symbolizovat matku. Ve „Vrbě“ se matka promítá do vrby, píšťalka z proutí zde může být symbolicky namísto ocasu.

4 Záhořovo lože

Ve své práci jako další baladu uvádím „Záhořovo lože“³⁰, jelikož se k němu nejvíce vyjadřují A. Grund a R. Jakobson a tato balada by nás mohla vést jako další pojičko k oidipovskému komplexu.

Podle Grunda Záhoř částečně pochází z lidových pověstí, avšak Erben také našel inspiraci u Máchova „Máje“. Erben rozpracoval dvě verze Záhoře, první verzi nedokončil, u druhé verze se jedná o baladu z Kytice s názvem „Záhořovo lože“ (Grund, 1935, s. 27 – 28).³¹

Jakobson i Grund se do jisté míry shodují, že Máchův „Máj“ je námětem pro první Erbenovu verzi „Záhoře I“ (i „Záhoře II“), byť Grund podobnost vnímá spíše jako formální, např. i tím, že Vilém splývá s Máchou, zatímco Záhoř je objektivizovaným hrdinou, na to Jakobson polemizuje na základě Součkovy studie, že první verze Záhoře „měla býti vítězným protikladem myšlenkovým a uměleckým, palinodii Máje“ (Jakobson, 1935, s. 160). Mácha, dle Jakobsona, tehdy čelil kritice, že „jeho“ otcovrah nebyl dostatečně odsouzen, a tak se Erben pokusil vyplnit tuto „sociální objednávku“; Záhoř pocituje hloubku svého provinění a obává se trestu (Jakobson, 1935, s. 160). Další tehdejší kritika vůči Máchovy byla směřována na splývání básníka s hlavním hrdinou, což zřejmě vedlo Erbenova k vytvoření Záhoře coby objektivizovaného hrdiny, skutečného loupežníka (Jakobson, 1935, s. 160). Jakobson k „Záhoři I“ dává za pravdu Součkovi, že Erben „ve snaze poraziti Máj, bezděčně podlehl jeho vlivu“, a proto zůstal „Záhoř I.“ nedokončen (Jakobson, 1935, s. 160).

Teprve po letech se Erben pokusil vytvořit druhou verzi Záhoře a vymezil se tak vůči Máchovy, např. monology v „Záhoři I“ už v „Záhoři II“ nejsou (naopak pro Máchův „Máj“ jsou u hrdiny typické samomluvné monology). Podle Jakobsona Erbenova polemika s Máchovým „Májem“ zůstává stále zřetelná, například Mácha oproti lidskému

³⁰ Celé znění balady; viz seznam příloh práce

³¹ Dále jako „Záhoř I“ a „Záhoř II“

tragismu užívá oslavu přírody, zatímco u Erbena nalézáme „*tragédii cesty člověka k smrti*“ (Jakobson, 1935, s. 160 – 161).³²

Podle Jakobsona jediným smyslem Vilémova života³³ je pomsta, a to otcovražda a láska. Vilém zabil svého otce, jelikož mu svedl jeho milenku, vrah však popírá svou vinu a oprávněnost trestu (Jakobson, 1935, s. 161)³⁴. Na druhé straně v Záhořovo loži vystupuje Záhoř jako *muž lesní, loupežník a mnohonásobný vrah*. Jakobson píše, že Záhořův čin není pojmenován, ale čtenář může poznat jen jeho trest, který mu přiřkl Satan, naopak v „Záhoři I“ se hovoří o otcovrahu (Jakobson, 1935, s. 161). Jakobson si pak klade otázku, proč Záhořův zločin je potlačen; zda z důvodu maskování své předlohy (tj. Máje), z dobové kritiky rozporu mezi synem a otcem v literatuře, nebo z důvodu Erbenovy vnitřní cenzury. Jakobson dále píše: „*Téma otcovy viny a apostrofa matky, podstatné prvky definitivní redakce, scházely v „Záhoři I“ a na jejich pozadí by motiv otcovraždy příliš drsně odhaloval oidipovský komplex.*“ (Jakobson, 1935, s. 161). Podle něj Erben rozdvojil Viléma, kdy roli vraha předává Záhořovi a motiv zatracence a smutku přenechává poutníkovi (Jakobson, 1935, s. 161).

³² Můžeme si opět povšimnout, jak Erben užívá „fylogenetiku“ na místo „ontogenetiky“; místo tragédie lidského života, jak je vidět v „Máji“, se postaví tragédie věčného utrpení a hrůzné cesty ke smrti. U Máchy se objevuje tragédie plynoucí z pozemské lásky, Erben využívá na obranu transcendentní jevy – hrůzu ze smrti a víru v nebeské spasení. Otázkou zůstává, zda se jedná o pouhé umělecké vymezení, nebo zda to souvisí i s Erbenovým životem.

³³ Hlavní postava Máchova „Máje“.

³⁴ Tj. předmět tehdejší kritiky.

Grund podobně poznamenává, že v první verzi vystupuje Záhoř jako krutý loupežník a otcovrah a motivem je zřejmě oidipovský komplex, a tedy hlavní provinění se vztahuje na incest. V druhé verzi je Záhoř vykreslen umírněněji, jako spíše pohádkový loupežník, u kterého je jeho osudové provinění čtenáři zatajeno. Záhoř se zalekne pekelného trestu a při vyřknutí loupežnickova jména si Záhoř vzpomene na svou matku, která se o něj kdysi starala (Grund, 1935, s. 27 – 28, s. 86 – 87). Grund (1935, s. 28) dokonce píše: „Záhoře je možno spojovati s incestem a oidipovským motivem“.³⁵

4.1 Psychoanalytické poznámky a úvahy k „Záhořově loži“

Nyní uvedu vlastní interpretační poznámky k „Záhořově loži“ do několika bodů.

Za prvé, jedním z dominantních motivů by mohl být *falus*, který se nejprve objevuje popisem místa, jak u poutníka, tak i u Záhoře. Je také zvláštní z hlediska velikosti; poutník klečí před štíhlou jedlicí na pahorku s obrazem Krista, v druhé situaci Záhoř pobývá u starého a mohutného dubu vzrostlého na skále. Čtenáři může připomínat symbol erekce, jak dokumentují sloky:

³⁵ Jakobson i Grund se dopouští chybného spojení Záhoře s poutníkem ohledně zločinu. Zatímco u Záhoře je vina zřejmá, jak napovídají verše, ve kterých Záhoř promlouvá k poutníkovi „*Co pravíš? - Za těch let, za čtyřiceti, / bez počtu jsem jich do pekla sklátil, / však se ještě nikdo zpátky nenavrátil! / Slyš, červe, jsi mladé, heboučké pleť, / byl bys mi dobře, místo tuhé zvěři, / za malou pochoutku dnes na večeri; / ale pustím tě - nechám tebe jíti - / však ještě nikdo, co jich tu šlo koli, / neušel mojí sukovité holi!*“;

tak o něco složitější pro rozluštění je vina poutníková, která je utajena. Čtenář se o jeho provinění dozvídá jen skrz tyto poutníkovy verše: *Dříve než jsem viděl den života prvý, / zapsán jsem peklu otce svého krví / klamem d'ábelským - pro pozemské zboží.*

U poutníka:

*a podle cesty pahorek leží,
a dřevo štíhlé stojí na vrchole:
štíhlá to jedlice - však beze snětí,
jen malá příčka svrchu přidělána
a na té příčce přibitý viděti rozpjatý obraz Krista Pána.*

Poté pokračuje:

*Tu na tom pahorku leže na kolenou
náš mladý poutník v ranním světle kmitu,
okolo kříže ruku otočenou,
vroucně objímá dřevo beze citu*

Obraz Krista Pána a objímání dřeva beze citu je asi mj. známkou, jak Erben „fylogenetiku“ bere na obranu vůči „ontogenetice“³⁶, posvátný obraz a vroucné klečení u falu je zde možná jako obrana vůči masturbaci či sexu, opakem je Záhořova živočišnost a spontánnost. Scéna je podobná, ale falicky jiná:

*Stojí, stojí skála v hlubokém lese,
podle ní cesta v habrovém houští,
a na té skále dub velikán pne se,
král věkovitý nad věčnou poutí...*

Zatímco poutník je vykreslen jako pěkný a mladý paník, zato Záhoř je statný a silný muž vzbuzující hrůzu, s tělem jako skála a údy jako kmeny dubu, je zralým mužem, opakem vůči poutníkovi – jinochovi. Záhoř je představitelem falické síly, což napovídají i verše:

*Tu však muž lesní z lože svého skočí,
zrak upřený v cestu divoce plane;*

³⁶ Viz dva druhy hrůzy

*kyjem ohromným nad hlavou točí
a skok za skokem prostřed cesty stane.*

Záhoř je mnohonásobný vrah-kanibal s kyjem, kyj sám může být falickým symbolem. Jeho zločiny jsou zřejmé, jak již jsem napsal dříve v poznámce:

*Nic se mne neptej, ohledni se v houští
z obé strany cesty; zeptej se těch kostí,
ježto tu leží práchnivějící;
zeptej se těch černých, nevlídných hostí,
ježto tu krákají obletující:
ti mnoho viděli - ti vědí více!,*

nebo verše:

*„Co praviš? - Za těch let, za čtyřiceti,
bez počtu jsem jich do pekla sklátil,
však se ještě nikdo zpátky nenavrátil!*

Za druhé, další motiv se týká oidipovské problematiky, o které jsem psal u „Vrby“. Zatímco ve „Vrbě“ byla matka přesunuta do vrby a u chlapce hrála roli orálního uspokojení, zde matka u poutníka mizí, ale opět se zde objevuje motiv otce – otec ve „Vrbě i v „Záhořově loži“ má roli původce hříchu³⁷. Zajímavé je, jak tyto hříchy splývají do otce. V poznámce k Jakobsonovi jsem napsal, že naopak poutníkovu provinění je nám nejasné, je sděleno jen těmito verši:

*Dříve než jsem viděl den života prvý,
zapsán jsem peklu otce svého krvi
klamem d'ábelským - pro pozemské zboží.
Milost boží velká, a znamení kříže*

³⁷ Připomínám, že otec ve „Vrbě“ porazil vrbu, a tím zabil i matku, jelikož žena „nebyla celá“ – žila napůl ve vrbě.

*zlámet' i strašlivé pekelné mříže,
porazí satana se vši jeho moci!
Milost boží velká, ta ráčí dáti,
že se slabý poutník co vítěz navrátí,
dobuda zápisu z pekelné noci.“*

Poutník je si vědom nějakého provinění, jehož strůjcem je jeho vlastní otec, který ho upsal d'áblu. V této strofě je nejasných několik slov; co se myslí „otce svého krví“, „klamem d'ábelským – pro pozemské zboží“, či „zápisem z pekelné noci“?

Víme tedy, že hřích vznikl před narozením poutníka, během pekelné noci, otcovou vinou. Proč by měl poutník nést břímě viny za svého otce? Proč otec svého syna upsal d'áblu? Je známé, že synové nesou vinu svých otců jako nemanželští potomci, pak by to odhalovalo skutečnost, že poutník je *levoboček*.³⁸ To by vysvětlovalo „zápis z pekelné noci“ a „klam d'ábelský – pro pozemské zboží“, což by mohly znamenat mimomanželský sexuální styk.³⁹ Levoboček pak může mít větší fixaci na matku v důsledku absence otce⁴⁰. U Záhoře naopak chybí otec, matka je uvedena pouze ve vzpomínce na Záhořovo jméno:

*Záhoř je to jméno,
od matky mé někdy často vysloveno,
když učivala mne plésti rohože,
když mi rohožemi na mechu stlávala*

³⁸ A. Grund (1932 – 1933, s. 63 – 65) se naopak domnívá, že Erben použil jako námět českou pověst o Záhořovi, také se však mohl inspirovat u polské lidové pověsti. U obou šlo o zaprodání novorozence nevědoucím kupcem-otcem. Polská pověst zmiňuje kupce vracejícího se z dlouhé cesty, který zapadl do bahna. D'ábel mu pomohl za úpis peklu „o čem neví, že má doma“, a tak nevědomky upsal své dítě.

³⁹ I slovo „levoboček“ se může asociovat s levou stranou v „Záhořově loži“, kam putuje poutník: *...pravou na východ, kde se světlo rodí, / levou na západ, kde noc vojevodí. / Tam na východě nebeská je brána, / tam u věčném ráji bydlí boží svatí; / a kdo dobře činí, čáka jemu dána, / že se tam s nimi té bude radovati. / Ale na západě jsou pekelná vrata, / tam plane mořem síra i smola, / tam pletou d'áblové, zlá rota proklatá, / zlořečené duše v ohnivá kola.*

⁴⁰ Fixace na matku a bližší vztah matky k dítěti než k muži ve „Vrbě“ se v něčem podobá i „Záhořově loži“.

a vlčí kožinou mne přikrývala

Je proto možné se domnívat, že autor sublimoval svůj oidipovský komplex v rozdvojené podobě do poutníka a Záhoře.⁴¹

Za třetí, děj balady v sobě nese osudové spojení mezi Záhořem a poutníkem, jenž ve čtenáři může evokovat jakousi *homosexuální vazbu*, koneckonců zesílená fixace na matku a homosexualita má něco společného.⁴² Nejdříve si lze všimnout v rámci jakéhosi porovnávání falu – dva rozdílné, které jsou navzájem propojené postavami jinošského poutníka a vyzrálého Záhoře. Pakliže jsem u první poznámky předpokládal správně, že kyj značí falus, tak Záhořův kyj zaražený poutníkem do skály může připomínat homoerotickou scénu;

*I zvedne poutník, k zemi se nakloně,
hůl Záhořovu - kmen mocné jabloně -
a zarazí ji v tvrdé skály téměř
jako tenký proutek do zorané země*

Kmen jabloně je zaražen jako tenký proutek – najednou je ponížena Záhořova falická síla. Posléze ze Záhořova kyje vyroste jabloň, jejíž plody jsou určeny pouze tomu, kdo jí sázel, tedy poutníkovi, jenž se na místo vrací s mládencem jako devadesátiletý stařec. Balada končí další homoerotickou scénou, kdy se oba promění ve dvě bílé holubice;

*A když již přišli nahoru k jabloni,
aj, tu se pařez ke stařečku kloní,
vztahuje rámě vstříc a raduje se:
„Ach pane, pane můj, dlouhos nepřicházel:
hle, tvá sazenice již ovoce nese,*

⁴¹ Jakobson zmínil, že Erben se pravděpodobně snažil o nesplyvání hrdiny s autorem, možná proto je jistá totožnost skrytější.

⁴² Viz S. Freud a „Vzpomínka z dětství Leonarda da Vinci“ (1991). Podrobněji později.

ach utrhni, pane, však sám jsi sázel.“ -
„Záhoři, Záhoři, pokoj budiž tobě:
pokoj ti přináším v poslední své době!
Bez míry, bez konce jest milost boží,
nás oba vytrhla pekelnému loži!
Propust' mne nyní ji, jakož i já tebe:
necht' se tu popel náš vedle sebe složí,
a ducha necht' vezmou andělové z nebe!“

...

Leč nad hlavou jeho té samé chvíle
vznášejí se dvě holubice bílé;

Záhoř i poutník jsou v baladě vykresleny jako obě asexuální postavy, avšak oba jsou spojeni určitým poutem, oba je spojilo provinění a životní osud. Poutník i Záhoř jsou odkázáni na to, aby zemřeli oba dva společně, proměnou v bílé holubice.⁴³

Pakliže si jednotlivé poznámky shrneme za účelem lepšího pochopení, dojdeme k následujícím závěrům. Falická síla je v rámci „ontogenetiky“ nahrazena mýty a vírou, možná jako obranný mechanismus. Falus je v kontrastu s obrazem Krista a „božím“ způsobem života, Záhořův falus je pokořen zaražením kyjem do skály jako tenký proutek, což vede ke zdánlivé asexualitě – u obou chybí jakýkoli styk s ženami. Žena se v celé baladě objevuje jen jednou v podobě pekelné děvy, kdy satan dává příkaz, aby ďábel vydal „krví psanou blánu“. Posléze satan povolá pekelnou děvu:

„Nuže ať obejmě pekelnou děvu!“ -
A byla ta děva z železa skuta,
rámě vztažené k toužebné milosti:

⁴³ I jiné homoerotické spojení nalezneme ve výjevu pekla mezi satanem a ďáblem. Celá pekelná scéna pak v něčem připomíná „homoerotický sadismus“ – sadistické trestání ďábla nebo hrůzu z pekelné děvy.

přivinula d'ábla na svá prsa krutá,

a zdrceny jsou všechny jeho kosti.

Strašlivě řve d'ábel, jako had se svíjí,

a ho pak již smysl i cit pomíjí.

Tu pokynul satan, panna povolila,

a síla zas nová d'ábla oživila.

Pekelná děva je sexuálně odpudivá – ze železa skuta, prsa krutá a domáhající se toužebné milosti. Již zde se objevuje *hrůza z ženy* při sexuálním styku.

Na scénu také přichází oidipovský komplex, který je do značné míry komplikovaný. Otec je strůjcem poutníkovy provinění, o matce poutníka se nic nedozvídáme. Jeho provinění jsem vyložil směrem k levobočkovi, avšak i to zůstává jako hypotéza. Každopádně víme, že vztah s otcem byl problematický. Na druhé straně u Záhoře se matka objeví pouze ve vzpomínce, když Záhoř uslyší své jméno, a zjišťujeme, že Záhoř vyrůstal zřejmě pouze s matkou, bez otce, a proto se lze domnívat, že se jednalo o překonanou fixaci mezi matkou a Záhořem. Je možné, že tyto dvě indicie o dětství dvou postav se týkají tytéž osoby a absence otce spolu s vrahem-Záhořem skrývá otcovraždu, kterou Erben vynechal.⁴⁴ Obětování syna d'áblu nebo vyrůstání pouze s matkou nás vedou k závěru ohledně pravděpodobné zvýšené fixace na matku. Zdánlivá asexualita obou aktérů a fixace na matku nám pokládají další otázku vztahující se na možnou latentní homosexualitu, kterou prokazuje vztah mezi poutníkem a Záhořem.

⁴⁴ Jak píše Jakobson, viz předchozí text.

5 Erbenovy sny

Karel Jaromír Erben zapsal několik svých snů z období 1835 – 1836, které byly vydány knižně (Erben, 1970). Některá vydání Erbenových snů jsou spojena i se sny Máchovými, oba tak vycházeli ze K. Sabinovy teze uveřejněné v roce 1835, že sny souvisí s uměleckou tvorbou (Grund, 1935, s. 26). Ve své práci uvedu pouze tři sny, u kterých se domnívám, že mohou nejvíce přispět k objasnění dosavadních úvah a zřejmě i souvisí s baladami Vrba a Záhořovo lože.

Ke snům se vyjadřují v několika poznámkách i R. Jakobson a A. Grund. Například Grund (1935, s. 26 – 27) zmiňuje několik souvislostí mezi Erbenovými sny a jeho tvorbou, konkrétně jejich baladický a démonický étos. Grund dokonce píše (s. 70): „*Víme, že Erben již od mládí byl pronásledován démonologickými vidinami, že se mu vtělovaly ve sny silné baladické náplně.*“ Na druhé straně Jakobson (1935, s. 159) dává větší význam obsahům Erbenových snů k umělecké tvorbě a tvrdí, že Erbenovy sny jsou tematicky *milostné s erotickými vidinami*, jako jsou např. úzké a hluboké rokly, most přes rokli, sestupy a stoupání, nebo i muž s dlouhými pruty aj.

5.1 První a druhý sen

Nyní uvedu dva po sobě jdoucí Erbenovy sny z roku 1836.

1) Temný sen. Směsice jako hustá mlha rozložená pod nohama mýma v úzké a hluboké rokli, z nížto ale najednou co blesk vyrazila od Květoslava ousměšně vyřčená slova: „Však ještě není paní E...ovou“. „Ha, ha, ha, ha ...“ zazvznělo to jako z devadesáti hrdel – hlasem, štěstí cizímu píseň pohřební odzpěvujícím – a jako ohlas o devadesáte skal roztráštěný tichým povětrím se rozvlálo. Ticho bylo zase všecko a ouzko v duši mé. – „Tedy přece nejsi mé důvěry hoden!“ zvolám, jako zpamatovav se, mysle na Bohumíra, neb jen on mohl slova ta Květoslavovi donést, na která jsem jemu ondy pod pečeti důvěry a přátelství v odkrytosti duše své byl postěžoval; on mne jenom mohl zraditi, a – snad jedině proto, aby při ztropeném sobě ousměšku břicho otrásl. (Erben, 1970).⁴⁵

⁴⁵ Podle editora Květoslav zastupuje Lhotu a Bohumír Havlíka (oba blízcí přátelé Erbena).

II) *Octnu se v Ž...ce (pozn. Žebráce), jda od západní brány po pravé straně náměstí. V ruce nesl jsem jakýsi svazek spisů, mysl má pak byla roztžita a nepokojna, jako bych od nějaké povinnosti, přítomnost mou v Praze snažně žádající, byl se vzdálil. Přijda až k domu páně N...lého (pozn. Nejedlého, byl jsem na rozpacích, mám-li do bytu paní M...ové (pozn. Mečířová – matka Bety) vstoupiti, anebo na slušnější čas to poodložiti; neboť se ráno zdálo nebe kalné a vzduch prsa svírající. Avšak jako nadsmyslným nějakým puzením, jež jsem si darmo vysvětliti hleděl, vkročím do předpokojí, kdežto teprve shledám, že jen po domácíku oblečen a dokonce bez kabátu jsem. Ani dále jíti, ani zpět se obrátiti si netroufaje, již od někoho z pokoje sklenými dveřmi zpozorovánu se vidím; a protož odhodlaně, na výmluvu nějakou mysle, zaťukám. Avšak žádný se neozývá. Zaťukám opět, hledaje týmž oknem někoho z domácích, a –. Z pokoje ale vykročí osoba ženská cizí, na pohled jako služebná, okolo 40ti let, postavy vysoké, hubené, a nepromluvic slova, otevře klíčem, jež v ruce držela, skříni nějakou, proti dveřím pokojovým stojící, z nížto jiné nějaké klíče vezmouc, na otázku mou, „co dělá panna B..., a jak se má?“ – odpoví hlasem hrubým a způsobem takovým, jako by již na mne byla čekala a mně něco velmi důležitého ukázati měla: „Jdou za mnou, jdou!“ – Vejda tedy za ní do pokoje, a ohlížeje se kolem, nikoho jsem nespatriil, kromě při okně na sesli sedící jinou ještě osobu ženskou, též cizí, a velmi špinavě oblečenou. Stůl, fortepiano, skříně se skleněným nádobím – všecko ostatně bylo ještě tak, jak jsem to dříve vídal. Tu neznámá vůdkyně má ke mně se obrátit a bez promluvení pokynouc mi rukou, brala se ke dveřím napravo v pokoji. Tyto osoby, chování se ke mně, ticho, jenž tady mrtvě rozloženo bylo, a pomýšlení jako blesk na onen list, v němžto mi p. B... (pozn. Bety) o své nemoci byla psala – toto vše jako mlunná jiskra duši mou probodlo, a tak násilně mnou zatřáslo, že ze vší síly: „Pro věčný Bůh, co se tu stalo!!“ vykřikna, vtom – jsem se probudil, trása se ještě leknutím po celém těle. Avšak vždy ještě zněla – jako poslední temné zvuky dobourivšího hromu v lese hlubokém – v duši mé nešťastná ta slova – jediná to příčina trapného snu –: „Však ještě není paní E...ovou!“ (Erben, 1970)*

Grund se domnívá, že oba sny znamenají pochybování o milostné jistotě ve vztahu s Bety⁴⁶ (Grund, 1935, s. 26). Jakobson se ke snům vyjadřuje víceméně ve dvou poznámkách, a to:

Všímá si souvislosti mezi těmito sny a „Vrbou“, u které muž mylně spojuje neúplné bytí své ženy za „noční smrt“, tomu se podobá i úzkostný pocit, že mu „panna B.“ (Bety) nepatří („*Však ještě není paní Erbenovou*“) a ve druhém snu se tento pocit zjevuje smrtí Bety („*ticho, jenž tady mrtvě rozloženo bylo*“). (Jakobson, 1935, s. 156)⁴⁷

Dále Jakobson (především u druhého snu, ale i dalších, které už nezmiňuje) vidí Erbenovo latentní přání utéci od milostného kontaktu, které se nejprve projevuje neustálým váháním, zda má vstoupit do domu, k čemuž používá různé výmluvy jako např. snažně žádající povinnost, nevhodný čas pro návštěvu, po domácímu oblečen atd., a později proměnou do dvou cizích odpudivých žen, starších, ba i jedné špinavé. Dalším motivem úniku je na konci oznámení o smrtelné chorobě jeho Bety (Jakobson, 1935, s. 159).

Jakobson i Grund pravděpodobně chybně vyvozují z věty „*Však ještě není paní Erbenovou*“ strach z Betiny nevěry, a tedy žárlivost. Možná, ale asi v jiném smyslu, je správnější výklad Grundův – pochybování o milostné jistotě. Ve snu jeho přítel Květoslav vyřkne posměšně danou větu, kterou ale Erben sdělil předtím druhému příteli Bohumírovi (*mysle na Bohumíra, neb jen on mohl slova ta Květoslavovi donést, na která jsem jemu ondy pod pečeti důvěry a přátelství v odkrytosti duše své byl postěžoval*),

⁴⁶ Erbenova dívka, později manželka.

⁴⁷ Jak zní verše: „*Nechtěl jsem já paní míti, / aby s vrbou měla žíti; / paní má ať se mnou žije / a vrba ať v zemi hnije.*“

To by nás vedlo k možnému potvrzení domněnky o projevu mužovy žárlivosti ve „Vrbě“.

tz. Erben sdělil své tajemství Bohumírovi, který ho prozradil Květoslavovi. Úzkost snu se netočí kolem strachu o Betinu věrnost, ale o *prozrazení intimního tajemství*. Navíc jestliže Jakobson tvrdí, že první sen obsahuje motiv milostné nejistoty, žárlivosti nebo motiv možné ztráty Bety, pak toto tvrzení není v souladu s Jakobsonovým výkladem snu druhého, který interpretuje jako přání vyhnouti se milostnému kontaktu.

Když jsme nyní zjistili, že slova „*Však ještě není paní Erbenovou*“ jsou původně vyřknuta Erbenem, musíme se ptát, na co Erben narážel a proč tyto věty chtěl utajit. Vychází nám tedy, že naopak Erben si není jistý vztahem s Bety.

Další větou s nejednoznačným výkladem je: „*Tedy přece nejsi mé důvěry hoden!*“ Erben tuto větu, která také pravděpodobně vychází z dřívější konotace („Tedy přece“), zvolá Bohumírovi za to, že prozradil jeho tajemství. Zní to, jako kdyby vyřknutím této věty se Erbenovi splnilo jeho přání, a tedy dokázal, že Bohumír není hoden jeho důvěry a přátelství. Možná dalším Erbenovým splněním přáním je, že Květoslav se o těch slovech dozvěděl asi v důsledku toho, že byla určena právě jemu.⁴⁸ Proč byla slova „*Však ještě není paní Erbenovou*“ určena Květoslavovi a Erbenem utajována?

Podívejme se zatím i na druhý navazující sen. Erben jde k domu, kde bydlí Bety, nepokojně a roztržitě, v rozpacích. Poté váhá, zda může vstoupit do domu a přeje si návštěvu raději odložit na jindy, jako kdyby mu bránila úzkost se vidět s Bety. Mohli bychom dát za pravdu Jakobsonovi, že se skutečně ve snu objevuje váhání, které bychom mohli asociovat s milostným vztahem.

⁴⁸ Význam snu jako splněného přání vychází od teorie S. Freuda, viz „Přednášky k úvodu do psychoanalýzy“ (2020).

Nakonec Erben vchází dovnitř, kde potká služebnou okolo čtyřiceti let, hubené a vysoké postavy, která ho provede pokojem do dalšího, kde potká jinou cizí ženu, špinavě oblečenou. Služebná mu pokyne někam jít a Erben se dostane k dopisu od Bety, kde píše o své nemoci. Jakobson z věty: „*ticho, jenž tady mrtvě rozloženo bylo*“, asi správně usuzuje, že Bety píše o smrtelné chorobě. Domnívám se, že zajímavý je celek této věty: „*Tyto osoby, chování se ke mně, ticho, jenž tady mrtvě rozloženo bylo, a pomyslení jako blesk na onen list, v němžto mi p. B... (pozn. Bety) o své nemoci byla psala – toto vše jako mlunná jiskra duši mou probodlo, a tak násilně mnou zatřáslo...*“ Osoby ženské, jejich chování k Erbenovi a „mrtvé ticho“ okolo leccos nám ukazují, že *smrt* tyto tři aspekty nějak spojuje. Předtím jsem psal, že „fylogenetika“ je obranou vůči „ontogenetice“, avšak zde to vypadá, že fylogenetický pocit hrůzy (již zmiňovaný dříve) vychází z ontogenetického pocitu jako úzkost nebo *hrůza z žen*, které jsou spojené se smrtí či destrukcí. Tento motiv nalezneme i v Erbenových baladách z „Kytice“ v podobě žen hříšnic nebo vražednic. Pak by to mj. dokazovalo Grundův postřeh, že Erbenovy se ve sny vtělovaly baladické náplně.⁴⁹ Otázkou ale zůstává, jakou kauzalitu tato hrůza z žen má – *zda Erbenovy mýtické balady naplňují sny, nebo zda snové myšlenky a pocity se promítají do balad.*⁵⁰

⁴⁹ Grund píše (1935, s. 70): „*Víme, že Erben již od mládí byl pronásledován démonologickými vidinami, že se mu vtělovaly ve sny silné baladické náplně.*“

⁵⁰ Hrůzu z žen jsem zmiňoval u výkladu „Záhořova lože“. Nicméně ji nalezneme ji u dalších balad, např. „Polednice“ nebo žena-vražednice, která v baladě „Holoubek“ zabije svého manžela.

Grund (1935, s. 18) píše, že Erben během roku 1835 prodělával vážné onemocnění, můžeme se domnívat, že v důsledku chronické nemoci a akutních stavů byl pravděpodobně vystaven nepřetržitému ohrožení a hrůzy ze smrti, která se ve snu přidružuje k ženám. Smrt a ženy jsou častými náplněmi Erbenových balad a zde vidíme, že i snů.

Vrátím se k větě „*Však ještě není paní Erbenovou*“, jejíž účel nám otevírá různé interpretace. Může nás napadnout, že Erben pod důvodem nezávazného vztahu s Bety mohl mít sexuální vztah s více ženami. Nicméně by nedávalo moc smysl utajovat danou větu před druhým přítelem, kterého zná z rodného města a trávili spolu volný čas. Jiné vysvětlení by bylo, že Erben kdysi tuto větu Bohumírovi v tajnosti řekl, možná i ve smyslu touhy po více ženách, ale věta byla zneužita Květoslavem s úzkostí nejistého vztahu s Bety – co kdyby Bety získal jiný muž. Avšak můžeme se domnívat, že věta zavádějící nezávaznost vztahu s Bety, posměšně zopakována Květoslavem a postavení dvou mužských osob v hluboké a temné roklí⁵¹, by nás mohlo vést k chápání snu jako *homoerotického*. V kontextu druhého snu by význam prvního snu jako úzkost po ztrátě Bety odpovídal její smrtelné chorobě. Ovšem první Erbenovo vyhýbání se návštěvě Bety, prodlužování výmluvami, zdržování dvěma ženami a na konci jen zanechaný dopis by neodpovídal touze mít Bety pro sebe a úzkosti ji zcela ztratit. Ba se dokonce domnívám, že smrt Bety je i Erbenovým snovým splněným přáním (viz S. Freud – sen jako splněné přání). Můžeme si všimnout, jak se snové myšlenky spojují mezi prvním a druhým snem – *homoerotický význam prvního snu se spojuje s „hrůzou z žen“ v druhém snu.*

⁵¹ Hluboká rokle je sexuálním symbolem, byť ženským (Freud, 2020, s. 113), ale v rámci „homoerotického“ snu možná může být chápána i jako mužský symbol.

Ještě bych chtěl uvést jinou interpretaci; věta *Však ještě není paní Erbenovou*, která byla prozrazena jeho dlouholetému příteli Lhotovi, již víme, že tato věta asi nemůže znamenat nic jiného než Erbenovu nejistotu ke vztahu s Bety, příp. jeho nezávazný postoj ke vztahu, i vzhledem k tomu, že Erben si Bety vzal za ženu až po pár letech. Ovšem je zde potřeba stanovit, do jaké míry se jedná o sexuální touhu ve směru homoerotickém či heteroerotickém. Řekl bych, že paradoxně jsou relevantní oba směry. Větší náklonnost k muži, Lhotovi, skutečně můžeme zaznamenat. Nicméně je možné, že ve snu došlo k prohozu dvou osob z hlediska prozrazení tajemství – Lhoty za Havlíka. Havlík byl Erbenův blízký přítel, který pocházel z Žebráku jako Bety. Zklamání důvěry a prozrazení tajemství Bety by mohl prolomit právě Havlík, který Bety zřejmě dobře znal. Pak o tajemství (obráceně než je ve snu) mohl vědět jen Lhota. Tato nevěra by nás mohla odkazovat na domněnku, že Erben takto mohl s Lhotou nejpravděpodobněji navštívit nevěstinec. Ještě bych podotknul, že procházení pokoji ve druhém snu s dvěma cizími ženami by nás také mohlo vést k symbolické představě nevěstince, neboli harému. Zde již doplněné i zvláštním váháním vejít do něho a splněným přáním nezávaznosti vztahu s Bety v podobě její smrti ve snu.

5.2 Sen „Píseň Luciferova“

Nyní uvedu třetí vybraný sen, který je dle mého názoru důležitý z hlediska oidipovského komplexu a zřejmě i souvisí se „Záhořovým ložem“. Sen zní následovně:

Píseň Luciferova

Jeskyně jakási tmavá, ouzká a vlhká; v ní stálo se mnou několik osob, mezi nimiž, jak se mi zdá, také můj otec. Stáli jsme nedaleko vchodu. Venku mlhavo a chladno. I rozdělán oheň, a věcmi podivnými živen. Hořel červeně a všecko ztrávil.

Pojedn/o/u vezmu já ratolest jakousi zelenou, s listmi dlouhými, jakoby vrbovými a jahůdkami červenými obsypanou, a položím na oheň. Vtom se scéna změní, jakoby to nějaká známá stráň, avšak něco příkřejší, než jsem se na ni pamatoval, oheň pak hoří nahoře na pokraji stráň. Byl den. Vítr hnal kouř a plamen dolů po stráni šikmo k pravé straně, já pak stojím sám nahoře nad ohněm, dívaje se do plamena a poslouchaje fučení plamene větrem drážděného. Poznenáhla poznám ve fukotu tom slabé, avšak nadmiru příjemné harmonické hlasy, a když lépe a pozorněji přislouchám, splyne šlehání plamene v hudbu roztomilou nástrojů rozdílných a mně neznámých hlasu přelíbezného. I sejdu dolů pod stráň, kudy vítr táhl, abych hudbu lépe slyšeti mohl. Vtom tu zavzní shůry z plamene píseň, zpívána hlasem hrubým a břískavým (grell), a nevím, jak mi napadlo, jako by to kníže pekelný sám zpíval. Píseň byla krátká; já však si z ní jen začátek pamatoval (Tempo a la marcia)

„Hoj, to jsou moje neozvané hlasy, ty první – poslední na tomto světě.“

A jak tuto stojím, rozjímaje trna d'ábelský smysl její, zahlédnu pojednou podle sebe státi matku svou, která mi cosi velmi příkazovati se zdála; já pak ji naproti tomu velmi snažně prosil, aby mne ještě nechala. Vtom zní píseň dále: „Hoj, toto zpívám sobě, o půl noci tobě!“ (Erben, 1970)

Zajímavé je, že pekelný sen je obsahově podobný „Záhoří I.“ více než druhé verzi a náleží i do stejného období (Jakobson, 1935, s. 162). Podle Jakobsona se jedná o *infantilní a ambivalentní sen*. Na začátku se objeví otec a posléze i matka, jež stojí v protikladu k Luciferovi, který Erbena zaujímá svou písni. Ambivalentnost snu se projevuje protiklady jako jsou např. „první – poslední neozvané hlasy“ nebo harmonická hudba a její proměna do pekelného vřeskotu.

I pekelný vřeskot je sám o sobě ambivalentní – jednak svůdně láká Erbena a zároveň ho děsí. Zjev matky a její příkaz jsou nejasné a podle Jakobsona mohou mít dvojitý význam; buď si Erben přeje zůstat u ohně, ale matka ho v obavách odlákává, anebo ho matka naopak přivádí k zlověstnému ohni a Erben strachy ustrnul. Na konci zápisu snu Erben sám dodává asociaci s jeho baladou „Panna a pekelní páni“, ve které čerty unášejí pannu do pekla, dle Jakobsona je zde vidět odraz *Erbenovy snahy vytlačit infantilní sen mythem* (Jakobson, 1935, s. 162).⁵²

Domnívám se, že sen je asi nutné nejprve rozfázovat na dílčí scény. Na začátku se objevuje jeskyně, v níž stojí několik osob včetně jeho otce. V jeskyni byl rozdělán oheň, který „všecko ztrávil“ a byl „věcmi podivnými živen“. Jeskyně s červeným ohněm může symbolizovat ženské pohlavní ústrojí a současně i porod – rozbřesk života (viz Freud, 2020, s. 113 – 114). Dále oheň stráví i jeho ratolest s vrbovými listy a jahůdkami, zde by to mohlo odkazovat na *dětský chtíč*; je to podobné jako v baladě „Vrba“, kdy z vrbových prutů měla být vytvořena píšťalka pro chlapce, která měla sloužit jako vzpomínka na matku. Avšak zde oheň tento dětský chtíč strávil, možná přítomnost otce prostřednictvím ohně zakazuje touhu po matce a „strávená“ ratolest s dlouhými listy může odkazovat na kastrální komplex.⁵³

Poté se změní scéna a objeví se na příkré stráni planoucí oheň, jehož plamen vítr žene dolů do pravé strany; můžeme si vzpomenout na druhý sen, kdy Erben vyšel od západní brány po pravé straně za Bety, či na levou a pravou stranu v „Záhořově loži“.

⁵² Z hlediska Freudovy teorie snu je výkon snové práce ovlivněn infantilním přáním (Freud, 2020). Mýtus by pak hrál symbolickou roli pro vyjádření infantilního přání.

⁵³ Viz S. Freud (2020)

Plamen je zřejmě hnán větrem záměrně doprava a levá strana by mohla znamenat něco mimo manželství, možná *levobočka*, vzpomeňme se na mou interpretaci levé strany a poutníkovu hříchu v „Záhořově loži“. U obou snů to vypadá, jako by si Erben přál se držet pryč od levé strany a jít po pravé straně.

Náhle Erben uslyší „příjemné harmonické hlasy“, které se spojí s plamenem v „hudbu roztomilou nástrojů“ a „hlasu přelíbezného“, které ho lákají, aby sešel dolů po stráni; scéna připomíná volání Sirén, lákání k sexu, ale také to může znamenat infantilní vzpomínku na matčiny hlasy. Najednou se nad ním ozve „z *plamene píseň, zpívaná hlasem hrubým a břískavým, ... jako by to kníže pekelný sám zpíval.*“ Pekelný kníže jako symbol hříchu („d'ábelského smyslu“) a trestu za něj se může zhušťovat⁵⁴ do otce a také do krutého a obscenního Super-ega, možná se jedná právě o motiv *oidipovského komplexu*. Nicméně také lákavé a líbezné hlasy, které jsou zaraženy písní pekelného knížete, může být cosi jako zakázaný vstup do nevěstince, i s ohledem na dřívější motiv harému.

V další moment přichází verše písně: „*Hoj, to jsou moje neozvané hlasy, ty první – poslední na tomto světě.*“ Zajímavá jsou slova „neozvané“ a „první – poslední“. Neozvané hlasy jsou cosi, co se Erbenovy vnucuje, čemu se asi musí podřídit. První a poslední hlasy jsou možná otázkou ambivalence; první hlasy patří pravděpodobně matce, avšak v první scéně tohoto snu byl první otec, který může mít najednou podobu děsivého a přísného Lucifera (viz oidipovský komplex). Poslední hlasy mohou znamenat Smrt – mytologicky ženská figura, a v kontextu druhého Erbenova snu jsme si mohli všimnout, jak smrt asociuje s ženami. Jinými slovy, na začátku by mohly hlasy matky a na konci hlasy Smrti v podobě ženy. Poté vedle stojící matka něco přikazuje, Jakobson zde podal dvojí výklad: *bud' si Erben přeje zůstat u ohně, ale matka ho v obavách odlákává, anebo ho matka naopak přivádí k zlověstnému ohni a Erben strachy ustrnul.*

⁵⁴ Zhuštění ve snu viz Freud, 2020, s. 125

Nyní se pokusím o závěr z dosavadních výkladových poznámek o snu. Myslím si, že je třeba se opřít o to, jakou roli hraje ve snu matka, zda skutečně syna odhání od ohně, nebo zda ho krutě vede k pekelnému ohni. Pakliže by platila první varianta, matka by Erbena opravdu odháněla od ohně, mohlo by nás to vést jako odvádění od sexuálního chtíče, který je spojen buď s nevěstincem, anebo s Luciferem ve smyslu homoerotickém. Připomínám Jakobsona (1935, s. 162), který hovoří o ambivalentnosti snu – pekelný oheň je obsahově ambivalentní, obsahujíc děsivý zpěv Lucifera a líbezné hlasy. Nicméně Erben, myslím si, se vyjádřil o něco jasněji, než jak se domnívá Jakobson, věta: „... *já pak ji naproti tomu velmi snažně prosil, aby mne ještě nechala*“ nabádá k tomu se domnívat, že Erben prosí matku, aby ho *ještě nechala*, a to pravděpodobně u ohně.

Jestliže Erben je zaujat a rozjímán pekelným knížetem, jenž je asi v zhuštěné podobě s otcem, pak by nás to vedlo k myšlence o *homosexuálním sklonu*. „Jakobsonova“ ambivalence snu se může také týkat toho, že homosexualita je Super-egem zakázaná, je to „dábelský smysl“, který ho svádí ke hříchu. Tuto ambivalentnost zastupuje i sám Lucifer, který je zdrojem hříchu, obscénnosti a současně trestá za hříchy, ambivalentnost se pak chová jako Erbenovo snové dilema. V jiném smyslu bychom mohli přijmout i vysvětlení skrz nevěstinec, kde by naopak byl matkou odpuzován od neřestného sexuálního chtíče, v tomto případě se pocitová ambivalence k ohni může projevovat jako *hrůzou ze Super-ega a lákavostí sexuální promiskuity* zastoupenou nevěstincem. Obsahově podobně se pak jeví první Erbenův sen s větou „*Však ještě není paní Erbenovou*“; tzn. když ještě není Bety paní Erbenovou, je promiskuita dovolená?

Poté je nám blíže známá i *pravá strana* jako obava z levobočka, kterého by mohl zplodit v nevěstinci. Významy sexu a smrti, objevující se na konci snu v podobě prvních a posledních hlasů, se mohou spojovat s úzkostným strachem ze syfilitidy, jakožto tehdy velmi běžné sexuální nemoci.

V další části práce se pokusím rozluštit, jakou roli hraje na jedné straně homosexuální tendence a na druhé straně snaha o promiskuitu a sexuální neřest. K tomu nám pomůže Erbenova psychobiografie, jejíž účelem by mělo být nalezení psychologických souvislostí mezi životem, sny a baladami.

6 Erbenova psychobiografie

S biografii Karla Jaromíra Erbena jsme se seznámili v první kapitole této práce, nyní bych se chtěl pokusit o vlastní psychologickou interpretaci Erbenova života jednak skrze faktografická data, která nám přinesl především Grund, ale také skrze jeho uměleckou tvorbu a sny. Domnívám se, že tak můžeme autenticky, bez zbytečné idealizace, porozumět K. J. Erbenovi a současně jeho dílu. Vycházím tedy z předpokladu, že duševní hnutí těsně souvisí i s uměleckou tvorbu, do které jsou přenášeny mj. individuální fantazie nebo infantilní touhy⁵⁵.

Nejdříve připomenu pár poznatků z Erbenova raného období života. Karel Jaromír Erben se narodil 7. listopadu roku 1811 v městečku Miletíně. Otcova rodina se přestěhovala do Miletína, kde koupila dům. Otec Jan byl vyučený švec a řemeslné práce podědil po svém otci. Na druhé straně rodina z matčiny strany v Miletíně žila již nějakou dobu, její otec byl kantor a varhaník a děd knihovník. Z toho, jak Erbena známe, můžeme vidět, že Erben měl bližší vztah k matčině rodové linii, naopak řemeslnost je Erbenovi asi do velké míry cizí. Zřejmě otec matky měl v rodině silný vliv, o malého Erbena se zajímal, pravděpodobně ho vedl k hudbě nebo četbě knih. Zajímavým faktem jsou i jména Erbenových sourozenců, u kterých se opakuje jméno František, tedy zřejmě jméno po otci matky Františku Žábovi. Dominantní postavení Erbenova děda mohlo vést i k rané volbě dědy jako identifikačního objektu, z toho by vyplýval zvláštní oidipovský komplex, jestliže otec by měl být upozaděn. O charakteristice Erbenových rodičů se dozvídáme z Havlíkova dopisu o vzpomínce na Erbena: „*Byla (pozn. matka) vysoká, úzkých prsou, pořádná a v domácnosti přísná. Otec byl zrůstu malého, bystrý a veliký dobrák...*“ (Grund, 1951, s. 221).

⁵⁵ Viz S. Freud (1990) „Básník a lidské fantazie“

Můžeme si všimnout, jak Erbenova matka byla zřejmě v domácnosti dominantní osobou, zatímco otec byl možná autoritativně slabší. Nicméně se domnívám, že *významnější ranou zkušeností byl u Erbena jeho vztah s matkou.*

Erben se narodil jako jedno z devíti dětí spolu s dvojčetem Janem, který zemřel krátce po narození. Dva sourozenci zemřeli ještě před narozením Karla, další čtyři sourozenci *zemřeli také krátce po narození v průběhu Karlova dětství.* Jediná sestra Josefa a Karel se dožili dospělosti. Uvažme, jak děsivá musela být pro Erbena tato zkušenost, která s největší pravděpodobností zanechala stopy v jeho raném vývoji. Čtyřnásobná smrt dětí asi i zřejmě vedla matku Annu k něžnějšímu a pevnějšímu poutu k jedinému přeživšímu synovi Karlovi, což mohlo vést k *zesílené fixaci Karla na matku,* čímž tato zesílená něžnost mohla zesílit i pouto k matce ze strany Karla, avšak Karel mohl mít tuto fixaci o něco komplikovanější, jak uvidíme později.

Domnívám se, že fixace k matce byla *ambivalentní.* Každé dítě chová ke své matce něžné city, zvláště syn miluje svou matku, po které touží.⁵⁶ Erbenova matka byla často churavá, trpěla chronickými neduhy, takže pravděpodobně její život se mohl zdát jako nejistý, ještě zvláště při tak vysoké úmrtnosti dětí v jejich rodině. Tento nejistý život matky, která byla ohrožená smrtí, mohla vést syna také ke snaze matku potlačit, vyplývajícího ze strachu ze ztráty matky. Když se vrátím ke zkušenosti se smrtí sourozenců, je otázkou, jak tyto události vnímá dítě, a asi záleží, v jaké vývojové fázi se odehrávají. Z psychoanalýzy víme, že narození sourozence vyvolává v dítěti nepřátelské city k sourozenci v rámci zachování si svých egoistických zájmů. Dítě si i dokonce nevědomě přeje smrt sourozence (Freud, 1991, s. 27).

⁵⁶ Viz S. Freud (1991).

Tato tendence vedla posléze ke splněnému přání, ale přesto v dítěti smrt sourozenců vyvolává bezprostředně traumatizující zážitky. Každopádně je možné, že Karel nevědomě asocioval smrt s matkou, jež je asi z pohledu dítěte zodpovědná za život svých potomků. Proto možná v „Kytici“ nalezneme spojení matky se smrtí coby postav matek – vražednic nebo zanedbávajících matek („Poklad“ či „Polednice“). Na jedné straně tedy tu máme matku ohroženou smrtí a na druhé straně matku, která z pohledu dítěte metaforicky „zabíjí“ své děti. Tato infantilní představa může vyvolávat v dítěti hrůzný strach z matky. Podíváme se tedy nyní podrobněji na syntézu *zesílené fixace na matku a hrůzu z matky*.

Připomeňme si na závěrečné verše „Vrby“:

*„Dej mne z vody vytáhnouti,
osekej mé žluté proutí;*

*dej prkének nařezati,
kolébku z nich udělati;*

*na kolébku vlož děťátko,
ať nepláče ubožátko.*

*Když se bude kolébati,
matka bude je chovati.*

*Proutí zasad' podle vody,
by nevzalo žádné škody*

*Až doroste hoch maličký,
bude řezat pišťalicky;*

*na pišťalku bude pěti -
se svou matkou rozprávěti!"*

Autor už sám nastiňuje spojitost mezi dětskou kolébkou a pišťalkou, jinými slovy spojitost s orální fází vývoje. Pišťalka a dětská kolébka vychází z dětské vzpomínky, kdy dítě bylo kdysi fixováno na mateřský prs. Pišťalka z hlediska symboliky se dá považovat za mužský úd a zároveň se asociuje s matkou – vrbou.⁵⁷ Podle Freuda (1991, s. 42 – 43)

⁵⁷ Tato fantazijní představa, která je autorem vložena do veršů, je podobná Leonardově fantazii o supu v knize „Vzpomínka z dětství Leonarda da Vinci“ od S. Freuda (1991), jak již jsem uváděl dříve v poznámce.

bychom toto spojení mohli vyložit z pohledu teorie infantilního sexuálního zkoumání, kdy chlapec předpokládá v návaznosti na své dětské sexuální bádání, že i žena má penis. Později když chlapec zjistí, že jeho matka penis nemá, vzniká tak odpor vůči ženě, zvláště když předtím bylo vytvořeno zesílené pouto k matce, čímž může mít odpor silnější ráz. Vraťme se ale k představce o píšťalce, která představuje zesílené pouto k matce, jak jsme si mohli dříve všimnout. I matka ve „Vrbě“, se svojí „*nemocí – noční smrtí*“ vygradovanou v její reálnou smrt, měla blíže k synovi než muži, což potvrzuje i úvahy v této kapitole o zesíleném něžném poutu matky k Erbenovi, její možné smrti a zároveň nám to otevírá novou úvahu, a to o možném *homosexuálním sklonu*⁵⁸.

V návaznosti na Erbenovu fantazii o píšťalce, která byla částečně vysvětlena teorií infantilního sexuálního zkoumání, bych pokračoval, že ve spojitosti s příliš něžnou matkou nebo matkou příliš fixovanou na syna (a obráceně) může dojít k předčasnému zjištění o absenci penisu u matky kvůli zesílené touze po poznávání, kterou u Erbena po celý jeho život můžeme pozorovat. Tak mohlo dojít k sexuálnímu zatlačení, k tomu ještě umocněné vznikem odporu vůči matce. Již víme, že odpor vůči matce není jen následkem infantilního sexuálního zkoumání, ale také odporem vzniklého z hrozby ze smrti matky. Potlačená láska k matce může vést k homosexuálním sklonům.⁵⁹

⁵⁸ S. Freud píše ve „Vzpomínce z dětství Leonarda da Vinciho“ (1991, s. 33): „... *sup otevře dítěti ústa a ocasem mu v nich pohybuje, nutno rozumět jako představě felace, to je sexuálního aktu, při kterém je zúčastněné osobě zaváděn mužský úd do úst. Je to pozoruhodné, že tato fantazie má tak vesměs ráz velmi pasivní; tím se také podobá určitým snům a fantasiím některých žen nebo lidí pasivně homosexuálních (kteří při pohlavním styku mají úlohu ženy).*“

⁵⁹ Viz Freud, 1991, s. 75

Řešením zatlačení lásky k matce je identifikace s ní, což následně vede k homosexuální volbě objektu.⁶⁰ Domnívám se, že u Erbena nelze tvrdit vzhledem k množství dostupných poznatků, že se u něho projevovala homosexualita, avšak spíše buď *jen homosexuální sklony či zesílená náklonnost k mužům*. To dokazuje i jeho blízký vztah k příteli Janu Květoslavu Lhotovi, jenž se objevuje v prvním Erbenově snu spíše v homoerotické pozici, nebo tím, když mu např. Erben věnoval svůj sonet „Touha“, či také podobností Erbenova pseudonymu „Květomil Podlipský“ s prostředním jménem Lhoty. Můžeme se také domnívat, že Erbenova náklonnost k rostlinám, květům, jež jsou zobrazovány v Kytici a podrobněji jsem o nich napsal v první kapitole, může být infantilním nevědomým spojením s matkou a náklonností k Lhotovi.

Nicméně je nezbytné se ještě vrátit k tématu sexuálního zatlačení, od kterého jsem částečně odvodil homosexuální sklony. Sexuální zatlačení může způsobit příliš něžná matka nebo časně probuzená sexuální zvědavost, jež může být následkem silně vyvinutého badatelského pudu, který u Erbena pozorujeme. Ovšem vždy je to způsobeno nárazem energického potlačení.⁶¹ Těžko můžeme u Erbena konkrétněji popisovat psychické procesy jeho zatlačení, avšak můžeme se pro tento výklad spokojit se závěrem, že k sexuálnímu zatlačení zřejmě došlo v důsledku již zmíněných příčin, a z toho můžeme vysledovat tři ontogenetické aspekty: a) jeho nevášnivý postoj k Bety, jak víme z Erbenovy biografie, která se možná slučuje s nevědomým obrazem matky; b) zesílená touha po poznání, možná na úkor sexuálního pudu; c) zesílená náklonnost k mužům.

⁶⁰ „Lásku k matce není možno sloučit s dalším vědomým vývojem, je proto vydána zatlačení. Chlapec zatlačuje lásku tím, že se sám staví na její místo, ztotožňuje se s matkou a svou vlastní osobu pojímá jako vzor, podle něhož si volí další objekty své lásky.“ (Freud, 1991, s. 50)

⁶¹ Viz Freud, 1991, s. 27 – 28

Nyní je potřeba vysvětlit Erbenův vztah k ženám. Psal jsem o zesílené fixaci na matku, ke které zřejmě vznikl nevědomý odpor, a tedy Erben lásku k matce potlačil, asi v důsledku časně probuzené sexuální zvědavosti a současně i z náročnosti milovat svou matku ohroženou smrtí. Tento odpor jsem pojmenoval jako hrůzu z matky, která se přenáší i do Erbenových balad. Mohli bychom předpokládat, že hrůza z matky a potlačení sexuálních pudů směrem k matce se později zobecnilo na *hrůzu z žen*, avšak se domnívám, že bez potlačení sexuálních pudů směrem k ženám, jelikož Erbenovi se povedlo část libida přenechat sexuálním zájmům a jinou část touze po bádání a umění. Nicméně zesílený odpor k matce zanechal v Erbenovy stopy a znesnadňoval mu vytvořit milostné pouto k jediné ženě, a to Bety. Narážím tím na častý motiv nevěry a nevěstince.

Vzpomeňme si na Erbenovy sny; v první snu se vyřkla věta *Však ještě není paní Erbenovou* – můj výklad směřoval mj. na nevěru, poté procházení místnostmi s dvěma cizími ženami jako symbol nevěstince a dále motivu nevěstince jsme si všimli i u třetího snu v podobě volání líbezných hlasů a zpěvu pekelného knížete. Z předešlých úvah nám vychází otázka, jak tedy mohou dohromady koexistovat sexuální promiskuita, hrůza z žen a homosexuální sklony. Původní překonání matky vedlo k hrůze z žen a zesílené náklonnosti k mužům. Je možné se domnívat, že Erben stěží projevoval lásku k jediné ženě, Bety, u které se sňatek uskutečnil až po několika letech (asi na tehdejší dobu opožděně) a naopak měl bližší a intimnější vztah k mužským osobám. Heterosexuální pudy pak mohly být uspokojovány např. v nevěstinci, kde sex je řízen dle „objednávky“, bez závazného a výlučného vztahu k jedné ženě, ale i tak se pravděpodobně Erben nevyhnul strachu z žen, jak si můžeme povšimnout ve snech.

Nemusí být ani vyloučeno, že Erben navštěvoval nevěstinec právě s Lhotou, jak jsem vyložil z prvního a druhého snu. To by objasňovalo i tuto bisexuální tendenci. Sexuální promiskuita a hrůza z žen jsou ambivalentní Erbenovy tendence, ale navzájem se nevyklučují, ba možná kompenzují. Když si připomeneme baladu „Záhořovo lože“ a konkrétněji úryvek, kdy satan přikazuje ďáblu vydat pekelný úpis, můžeme si všimnout jak metaforické znázornění harému v podobě pekelné děvy a lázně vede Záhoře k úzkosti, která se spojí se vzpomínkou na matku. To nám může pomoci ilustrovat tento sexuální směr s návazností na oidipovskou problematiku. Navíc vztah Záhoře s poutníkem také ilustruje homosexuální náklonnost mezi dvěma muži. Záhoř i poutník mají k sobě blízko a ženy jsou vytěsňeny. Domnívám se, že takto můžeme chápat i Erbena a jeho sexuální konstituci.

Dalším neopomenutelný znakem, dle mého názoru, důležitým pro Erbenovu psychobiografii je *jeho vztah ke dvěma pocitům hrůzy*, jak jsem uváděl v druhé kapitole této práce. Připomínám, že literární teorie rozlišuje dva pocity hrůzy, a to fylogenetický a ontogenetický, a bylo řečeno, že v Erbenových baladách nalézáme ten fylogenetický. Závěrem je třeba stanovit, jak Erben, a k čemu, používá fylogenetiku v baladách ve formě mýtů a folklóru.

Závěr

Poznali jsme, že Erben byl od narození doprovázen nepřetržitým strachem ze smrti, zemřeli mu sourozenci, matka byla chronicky nemocná a Erben sám trpěl častou churavostí. I jeho nelehký sexuální život způsobený odporem k ženám nebo homoerotickými pudy musel mít dopad na jeho ontogenetickou stránku, proto se domnívám, že právě fylogenetický pocit hrůzy je jistým únikem od toho ontogenetického, u kterého mýty a folklór slouží jako obranný mechanismus. Grund psal, že Erbenovy se ve sny vtělovaly baladické a démonické náplně, ovšem je třeba říci, že právě Erben své ontogenetické hrůzné obsahy přenáší do balad, a do balad asi také zřejmě přenáší i obsahy snů, jelikož balady jsou snům podobné strukturně i tematicky. Všimněme si, jak hrůza z žen se přenáší jako baladická náplň, již jsem zmiňoval hrůzné postavy matek, ale také mohu uvést postavy hříšných nebo deflorovaných panen – možná jakési metaforické přenesení prostitutek. Mohu uvést i zesílenou náklonnost k mužům, jak jsme viděli např. v Záhořově loži. Také Vrba je mýtem vzniklým jako infantilní vzpomínka na těžce nemocnou a smrtí ohroženou matku, nebo píšťalka jako symbol oboustranné fixace mezi matkou a synem. Jinými slovy, fylogenetický pocit hrůzy je východiskem Erbenova nelehkého osudu, který mu slouží jako obrana vůči ontogenetice a zároveň uspokojuje jeho potřeby nebo přání.

Z hlediska životní cesty Erbenova byla touha po bádání uspokojována sběrem historických a lidových pramenů. Zato umělecké pudby byly přenášeny do balad prostřednictvím mýtů a folklóru. Erben tak svůj život ukrýval do „fylogenetiky“, jež pro něj sloužila jako obrana vůči jeho individuálním fantaziím, vzpomínkám či přáním a především vůči jeho ontogenetické realitě.

Seznam použitých informačních zdrojů

- DOLANSKÝ, Julius. *Karel Jaromír Erben*. Praha: Melantrich, 1970.
- ERBEN, Karel Jaromír. *Kytice: Pověsti národní*. Praha: Československý spisovatel, 1977.
- ERBEN, Karel Jaromír. *Sny*. Praha: Československý spisovatel, 1970
- FREUD, Sigmund. Básník a lidské fantazie. FREUD, Sigmund. *O člověku a kultuře*. Praha: Odeon, 1990, s. 81-89.
- FREUD, Sigmund. *Vzpomínka z dětství Leonarda da Vinci*. 2. vyd. v Orbisu. Praha: Orbis, 1991. Ars (Orbis). ISBN 80-235-0023-6.
- FREUD, Sigmund. *Přednášky k úvodu do psychoanalýzy*. Praha: Portál, 2020. ISBN 978-80-262-1573-8.
- GRUND, Antonín. Záhořovo lože: Prameny a paralipomena. In: *Národopisný věstník československý*. Praha, 1932-1933, s. 62-78.
- GRUND, Antonín. *Karel Jaromír Erben*. Praha: Melantrich, 1935.
- GRUND, Antonín. Karel Havlík vzpomíná na K. J. Erbena. *Listy filologické*. Praha: Kabinet pro klasická studia FLÚ AV ČR, 1951, **75**(4/5), 216-221.
- JAKOBSON, Roman. Poznámky k dílu Erbenovu: I. O mythu. *Slovo a slovesnost* [online]. 1935, 1935, **1**(3), 152-164 [cit. 2022-02-18]. Dostupné z: <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=37>
- MUKAŘOVSKÝ, Jan. Protichůdci. In MUKAŘOVSKÝ, Jan. *Cestami poetiky a estetiky*. Praha: Československý spisovatel, 1971, s. 203-220.

Seznam příloh

Záhořovo lože

I

Šedivé mlhy nad lesem plynou,
jako duchové vlekouce se řadem;
jeřáb ulétá v krajinu jinou -
pusto a nevlídno ladem i sadem.

Vítr od západu studeně věje
a přižloutlé listí tichou píseň pěje.
Známá tě to píseň; pokažděť v jeseni
listové na dubě šepčí ji znova:
ale málokdo pochopuje slova,
a kdo pochopí, do smíchu mu není.

Poutníče neznámý v hábitě šerém,
s tím křížem v ruce na dlouhé holi
a s tím růžencem - kdo jsi ty koli,
kam se ubíráš nyní podvečerem?
Kam tak pospícháš? Tvá noha bosa,
a jeseň chladná - studená rosa:
zůstaň zde u nás, jsme dobří lidi,
dobrého hosta každý rád vidí. -

Poutníče milý! - Ne tys ještě mladý,
ještě vous tobě nepokrývá brady
a tvoje líce jako pěkné panny -
ale co tak bledé a smutně zvadlé,
a tvoje oči v důlky zapadlé!
Snad je ve tvém srdci žel pochovaný?
Snad že neštěstí tvé tělo svíží
lety šedivými dolů k zemi níží?

Mládenče pěkný, nechod' za noci,
možné-li, budem rádi ku pomoci,
a přinejmenším snad potěšíme.
Jen nepomíjej, pojd', pohov tělu:
není bez léku nižádného želu
a mocný balzám v důvěře dříme. -

Nic neslyší, neví, ani oko zvedne,
není ho možné ze snů vytrhnouti!
A tam již zachází v chrastině jedné:
pánbůh ho posilň na jeho pouti!

II

Daleké pole, široké pole,
předlouhá cesta přes to pole běží,
a podle cesty pahorek leží,
a dřevo štíhlé stojí na vrchole:
štíhlá to jedlice - však beze snětí,
jen malá příčka svrchu přidělána
a na té příčce přibitý viděti rozpjatý
obraz Krista Pána.

Hlavu krvavou vpravo nakloňuje,
ruce probité roztahuje v šíři:
v dvě světa strany jimi ukazuje,
v dvě strany protivné, jako cesta míří:
pravou na východ, kde se světlo rodí,
levou na západ, kde noc vojevodí.
Tam na východě nebeská je brána,
tam u věčném ráji bydlí boží svatí;
a kdo dobře činí, čaka jemu dána,
že se tam s nimi té bude radovati.
Ale na západě jsou pekelná vrata,
tam plane mořem síra i smola,
tam pletou d'áblové, zlá rota proklatá,
zlořečené duše v ohnivá kola.
Vpravo, Kriste Pane, tam dej nám
dospěti,
však od levice vysvobod' své děti!

Tu na tom pahorku leže na kolenou
naš mladý poutník v ranním světla
kmitu,
okolo kříže ruku otočenou,
vroucně objímá dřevo beze citu.
Brzy cos šepce, slzy roně z oka,
brzy zase vzdychá - těžce, zhluboka. -

Takto se loučí od své drahé panny
mládenec milý v poslední době,
ubíraje se v cizí světa strany,
ani pak věda, sejdou-li se k sobě;
ještě poslední vroucí obejmutí,
ještě políbení jako plamen žhoucí:

již měj se tu dobře, dívko přezádoucí,
chvilu nešťastná pryč odtud mne nutí! -

Tvář jako stěna, pohledění ledné,
ale v srdci plamen zhoubný, divoký,
náhle se poutník ze země zvedne
a k západu rychlé zaměří kroky. -

Brzy potom zmizel v hustém lesa
proutí:
pánbůh ho potěš na jeho pouť!

III

Stojí, stojí skála v hlubokém lese,
podle ní cesta v habrovém houští,
a na té skále dub velikán pne se,
král věkovitý nad věčnou poutí:
k nebesům holé vypínaje čelo,
zelená ramena drží na vše strany;
tuhý oděv jeho hromem rozoraný
a pod oděvem vyhnilé tělo:
dutina prostranná, příhodná velmi -
pohodlný nocleh lité lesní šelmy!

A hle, pod tím dubem na mechovém
loží

čí je ta postava veliká, hrozná?
Zvíře, či člověk v medvědí koži?
Sotva kdo člověka v tom stvoření
pozná!

Tělo jeho - skála na skále ležící,
údy jeho - svaly dubového kmene,
vlasy a vousy vjedno splývající
s ježatým obočím tváří začazené;
a pod obočím zrak bodající,
zrak jedovatý, podobný právě
zraku hadímu v zelené trávě.

Kdo je ten člověk? A to mračné čelo,
jakými obmysly se jest obestřelo?
Kdo je ten člověk? Co chce v této
poušti? -

Nic se mne neptej, ohledni se v houští
z obé strany cesty; zeptej se těch kostí,
ježto tu leží práchnivějící;
zeptej se těch černých, nevlídných hostí,

ježto tu krákají obletující:
ti mnoho viděli - ti vědí více!

Tu však muž lesní z lože svého skočí,
zrak upřený v cestu divoce plane;
kyjem ohromným nad hlavou točí
a skok za skokem prostřed cesty stane.

Kdo přichází cestou? - V hábitě
mládenec,
kříž maje v ruce, za pasem růženec! -
Utec, mládenče, obrať se zpátky!
Tvá cesta v jistou tebe smrt uvádí.

Životě lidský i beztoho krátký,
a škoda tvého panenského mládí!
Obrat' se, utíkej, co ti síla stačí,
dokud kyj ohromný na tě nepřikvačí
a neroztříští tvou hlavičku v kusy! -

Neslyší, nevidí, v želu svém hlubokém
jde dále před se povlovným krokem,
kde života svého pozbytí musí. -

„Stůj, červe, kdo jsi, kam tě cesta
vede?“

Zastavil se poutník, zvedna líce bledé:
„Jsem zatracenec,“ - odpovídá tiše -
„do pekla cesta má, do satanské říše!“

„Hoho, do pekla? - Čtyřicáté léto,
co již tu sedím, mnoho jsem slyšívál,
mnoho vidíval, ale písňě této
potud mi nikdo ještě nezaspíval! -
Hoho, do pekla? Netřeba ti kroků,
sám tě tam dopravím, nevzdechneš ani!

-

Však a se naplní můj počet roků,
přijdu snad za tebou také na snídání!“ -

„Nic ty se nerouhej milosti boží!
Dříve než jsem viděl den života prvý,
zapsán jsem peklu otce svého krví
klamem d'ábelským - pro pozemské
zboží.

Milost boží velká, a znamení kříže
zlámet' i strašlivé pekelné mříže,

porazí satana se vši jeho mocí!
Milost boží velká, ta ráčí dáti,
že se slabý poutník co vítěz navrátí,
dobuda zápisu z pekelné noci.“ -

„Co pravíš? - Za těch let, za čtyřiceti,
bez počtu jsem jich do pekla sklátil,
však se ještě nikdo zpátky nenavrátí! -
Slyš, červe, jsi mladé, heboučké pleť,
byl bys mi dobře, místo tuhé zvěři,
za malou pochoutku dnes na večeři;
ale pustím tě - nechám tebe jíti -
však ještě nikdo, co jich tu šlo koli,
neušel mojí sukovité holi! -
Pustím tě, červe, ale to chci míti:
přisahej, že potom věrně mi povíš,
co v pekle uvidíš a čeho se dovíš.“

I vztýčil se poutník, a vysoko zdviže
hůl svou poutnickou se znamením kříže:
"Přisahám na kříže svatého slávu,
že ti z pekla věrnou přinesu zprávu!“

IV

Minula zima, sníh na horách taje,
v údolích povodeň od sněhu a deště;
jeřáb se vrací z dalekého kraje,
avšak náš poutník nepřichází ještě.

V zeleň oděly se v lese ratolesti,
fiala pode křem milou vůni dýše,
slavík vypravuje dlouhé pověsti,
ale žádná zpráva z pekelné říše.

Ušlo jaro - léto; již se dnové krátí,
povětrí chladne, listí opadává,
z pekla však žádná, žádná nejde zpráva.
Zdali se poutník přece ještě vrátí?
Zdali nekleslo cestou jeho tělo?
Zdali ho peklo v sobě nepozřelo? -

Lesní muž pod dubem z vysokého stanu
škaredě pohlíží v západní stranu;
sedí a bručí: „Co jich tu šlo koli,
neušel nikdo mé sukovité holi!
Jen jednoho jsem na slovo vsadil,
jen toho jednoho - a ten mne zradil!“ -

„Ó nezradil tebe!“ - ozval se týmž
časem

podle muže poutník povýšeným hlasem;
postava přímá, oko přísné, smělé,
studený poklid na jeho čele
a z jeho bledé, ušlechtilé tváře
jako by planula slunečná záře.

„Nezradil jsem tebe, přísahou ztuha
zavázal jsem se ti, hříšný boží sluha;
a nyní přísahám ještě tobě znova:
přisahám na kříže svatého slávu,
že tobě věrnou z pekla nesu zprávu!“

Zachvěl se muž lesní, slyše tato slova,
a vyskočil vzhůru, sáhna po své zbroji;
avšak jako bleskem omráčený stojí -
nesneseť zrak jeho zraku poutníkova.

„Tuto sed' a slyš, pověsti hrůzy
zvěstují tobě po pekelné chůzi;
o hněvu božím slovo moje svědčí,
ale milost božská neskončeně větší!“

Vypravuje poutník, co v pekle spatřil:
moře plamenův - břídké d'áblův pluky;
a kterak se život s věčnou smrtí sbratřil
na věčné, vždy nové zatracencův muky.

-

Muž lesní pod dubem zamračený sedí,
nemluví slova - jen před sebe hledí.
Vypravuje poutník, co v pekle slyšel:
úpěnlivé nářky - zlořečené klení -
volání pomoci - však nikoho není,
kdo by tu potěšil, kdo k pomoci přišel,
jen věčná kletba, věčné zatracení! -

Muž lesní pod dubem zamračený sedí,
nemluví slova - jen před sebe hledí.

Vypravuje poutník, jak znamením kříže
přinutil satana, pekelné kníže,
rozkázati d'áblu, strůjci klamu zlého,
aby zase vrátil krví psanou blánu.
Protivil se d'ábel pekelnému pánu,
nevrátil zápisu dle rozkazu jeho.

Rozlítl se satan a v zlosti své velí:
„Vykoupejte jeho v pekelné koupeli!“
Učinila rota dle jeho rozkazu,
připravila lázeň z ohně a mrazu:
z jedné strany hoří jako uhel vzňatý,
z druhé strany mrzne v kámen ledovatý;
a když vidí rota míru naplněnu,
obrací zmrzlinu opak do plamenů.
Strašlivě řve d'ábel, jako had se svíjí,
a ho pak již smysl i cit pomíjí.
Tu pokynul satan, rota odstoupila,
a síla zas nová d'ábla oživila.
Ale když propuštěn opět dýše lehce,
krví psané blány přec vydati nechce. -

Rozlítiv se satan, káže ve svém hněvu:
„Nuže ať obejme pekelnou děvku!“ -
A byla ta děvka z železa skuta,
rámě vztažené k toužebné milosti:
přivinula d'ábla na svá prsa krutá,
a zdrceny jsou všechny jeho kosti.
Strašlivě řve d'ábel, jako had se svíjí,
a ho pak již smysl i cit pomíjí.
Tu pokynul satan, panna povolila,
a síla zas nová d'ábla oživila.
Ale když propuštěn opět dýše lehce,
krví psané blány přec vydati nechce. -

I zařičel satan poslední své slovo:
„Uvrzte jeho v lože Záhořovo!“ -

„V lože Záhořovo? V Záhořovo lože?“ -
volá v uděšení muž divý v lese,
hrozně tělo jeho osikou se třese
a pot vyráží z tuhé čela kože.
„Lože Záhořovo! - Záhoř je to jméno,
od matky mé někdy často vysloveno,
když učivala mne plésti rohože,
když mi rohožemi na mechu stlávala
a vlčí kožinou mne přikrývala.
A nyní v pekle Záhořovo lože -?
Však pověz mi ty - ty sluho boží,
co čeká Záhoře na pekelném loži?“ -

„Spravedlivá jest pomsty boží ruka,
leč ukryto věčné jeho usouzení:
neznámá mi sice tvá pekelná muka,
ale tvých zločinů nic menší není.

Nebo věz, že d'ábel, slyše ona slova,
zhroziv se pokuty lože Záhořova,
krvavý zápis vrátil bez prodlení!“ -

Stoletá sosna na chlumové stráni
hrdě vypíná k nebi své témě:
i přijde sekera, sosna hlavu sklání,
a těžkým pádem zachvěje se země.

Divoký tur lesní v bujnosti své síly
z kořene vyvrací mocná v lese dřeva;
proboden oštěpem, potácí se chvíli,
a padne, v bolesti smrtelné řeva. -

Takto muž lesní. Poražen tou zvěstí
na zemi klesá ve smrtelném strachu;
řve a svíjí se, bije v hlavu pěstí,
nohy poutníkovy objímaje v prachu:
„Smiluj se, pomoz, pomoz, muži boží,
nedej mi dospěti k pekelnému loži!“ -

„Nemluv takto ke mně, červ jsem, roveň
tobě,
bez milosti boží ztracen věčně věkův:
k ní ty se obrať, od ní prose lékův,
a čiň pokání v pravé ještě době. -

„Kterak mám se káti? Viz tu na mé holi
ty řady vrubův, co jich tu jest koli -
spočti je, můžeš-li - ta známka každá,
každý ten vroubek jest jedna vražda!“ -

I zvedne poutník, k zemi se nakloně,
hůl Záhořovu - kmen mocné jabloně -
a zarazí ji v tvrdé skály témě
jako tenký proutek do zorané země.

„Tu kleč přede svědkem svých
hrozných činů,
kleč ve dne v noci, ukrutný zlosynu!
Času nepočítej, nedbej žízně, hladu,
jedno počítej svých zločinů řadu,
lituj a pros boha, aby smazal vinu.
Vina tvá jest velká, těká, bez příkladu:
bez příkladu budiž i tvoje pokání,
a bez konce jest boží smilování!
Tu kleč a čekej - až se v jedné době
z milosti boží vrátím zase k tobě.“

Takto dí poutník, a jde cestou dále. -
A Záhoř klečí, klečí neustále;
klečí ve dne, v noci - nepije, nejí;
vzdychaje božího prosí smilování. -
Den po dni mine; již i sníh se shání,
ledové mrazy jižjiž přicházejí;
a Záhoř klečí, prosit nepřestává -
ale na poutníka darmo očekává,
ten nepřichází, nevrací se k němu.
Bůh budiž milostiv muži kajícnému!

V

Devadesáte let přeletělo světem;
mnoho se zvrátilo zatím od té chvíle:
kdo onoho času býval nemluvnětem,
jest nyní starcem, do hrobu se chýle.

Avšak málo jich dožrálo k té době,
ostatní všickni jsou schováni v hrobě.

Jiné pokolení - cizí obličej -
vše ve světě cizí, kam se člověk děje;
jen to slunéčko modravého nebe,
jenom to nižádné proměny nevzalo;
a jako před věky lidi těšovalo,
tak i nyní ještě vždy blaží tebe!

Jest opět jaro. Vlažný větřík duje,
na lukách svěží kolébá se tráva;
slavík své pověsti opět vypravuje
a fialka novou zas vůni vydává.

Habrovým stínem hlubokého lesa
dvě poutníků se cestou ubírá:
shrbený stařeček, v ruce berlu nesa,
berlu biskupskou, věkem již se třesa,
a pěkný mládenec, ten jej podepírá.

„Posečkej, synu můj, rád bych
odpočinul,
odpočinutí si má duše žádá!“
Rád bych se ji k otcům zesnulým
přivinul,
ale milost boží jinak mi ukládá.
Milost boží velká, ta sluhu svého
mocně provedla skrz pekelnou bránu,
v úradě svém svatém povýšila jeho;
a proto duše má dobrořečí Pánu.

Pevně jsem doufal v tebe, Hospodine:
dej, ať tvá sláva na zemi spočine! -
Synu můj, žízním, ohledni se vůkol:
tuším, ač není-li mdlých smyslů
mámení,
tuším, že mi blízké najdeš občerstvení,
aby byl dokonán můj života úkol.“

Odešel mládenec, v lesní zašel strany,
zdali by kde našel pramen uchovaný.
I dere se houštím, kráčí dál a dále,
až i se prodere k mechovité skále.
Ale tu náhle noha jeho stane
a jako světluška večer létající
leskne se podiv v pěkné jeho líci:
divně neznámá vůně k němu vane,
vůně nevýslovná, neskončené vnady,
jako by v rajské vstupoval sady.
A když pak mládenec skrze husté chvojí
vzhůru se prodere a na skálu vkročí,
věc nepodobnou vidí jeho oči:
na holé skále strom košatý stojí,
strom jabloňový, v šíř se rozkládaje,
na něm ovoce divné krásy zraje -
jablka zlatá - a z nich se nese
ta rajská vůně vůkol po všem lese.

I zplesalo srdce v mládencovu těle
a zrak jeho čilý jiskřil se vesele:
„Ach jistě, jistě, bůh dobrotivý
stařečkovi k vůli tu své činí divy:
pro posilu jemu - místo chladné vody -
pustá v lese skála rajské nese plody.“
Ale jak s ochotou po jablku sáhne,
tak s uleknutím ruku zas odtáhne.

„Ty nech, netrhej - však jsi nesázal!“
hlas dutý, hluboký káže jemu ztuha,
blízký hlas, jako by ze země vycházel,
neb nikde vůkol neviděti druha.
Jen pařez veliký stojí vedle něho,
po něm ostružiny s mechem se vinou,
a podál zbytky dubu prastarého,
kmen rozdrčený s šírou vydutinou.

Obešel jinoch peň, prohlíží dutinu,
obešel tu celou okolní krajinu:
však ani stopy nalézti nemoha,

že by tu kráčela kdy lidská noha,
všude jen pouhou viděti pustinu.

„A snad se ucho mé obluzeno šálí?
Snad zvíře divoké zařvalo v dáli?
Snad od vody v skále zvuk onen
pocházel,“

dí k sobě sám jinoch; a nedbaje zvuku,
opět po jablku vztahuje ruku.

„Ty nech, netrhej - však jsi nesázel!“
hlas dutý hřmotněji zapovídá zase.
A když se mládenec ohlédl po hlase,
hle, pařez veliký mezi ostružinou
hýbati se počne a z mechu se šinou
dlouhá dvě ramena, k jinochu měříce,
a nad rameny, jako smolné svíce
v mlhavé noci, dvě červených očí
zpod šedého mechu k němu se točí.

Zděsil se mládenec a znamením kříže
znamená se jednou, po druhé a třetí,
a jak vyplašené z hnízda ostříže,
nehledaje cesty, nevida obtíže,
přímo ze skály houštím dolů letí
a zkrvavený od ostrých snětí
na zemi padne k stařečkovi blíže.

„Ach pane, pane, zle je v tomto lese:
košatá jabloň na skále, na pláni,
a jabloň na jaře zralé plody nese,
a pařez veliký thati je brání.
A ten pařez mluví, očima točí
a chytá ramenem, kdo k jabloni kročí:
ach pane, d'áblovo tu jest panování!“

„Mýlíš se, synu můj, tuto milost boží
své divy činí - budiž jemu sláva!
Vidím, že pouť moje již se dokonává,
rádo se tělo mé v zemi této složí! -
Ještě mi posluž naposled, můj synu,
doved' mne nahoru, na skalnou
planinu.“

Učinil tak jinoch: napřed cestu klestí,
a potom stařečka po ní musil nésti. -

A když již přišli nahoru k jabloni,
aj, tu se pařez ke stařečku kloní,
vztahuje rámě vstříc a raduje se:

„Ach pane, pane můj, dlouhos
nepřicházel:

hle, tvá sazenice již ovoce nese,
ach utrhni, pane, však sám jsi sázel.“ -

„Záhoři, Záhoři, pokoj budiž tobě:
pokoj ti přináším v poslední své době!
Bez míry, bez konce jest milost boží,
nás oba vytrhla pekelnému loži!
Propusť mne nyní ji, jakož i já tebe:
necht' se tu popel náš vedle sebe složí,
a ducha necht' vezmou andělové z
nebe!“

„Amen!“ dí Záhoř. A v tom okamžení
sesul se ve skrovnou prachu hromádku;
a jen ostružina na holém kamení
zůstala státi, jemu na památku.

Zároveň i stařec mrtev na zem klesá -
pouť jeho pozemská již dokonána! -
I zůstal mládenec sám uprostřed lesa,
by ještě vykonal vůli svého pána.

Leč nad hlavou jeho té samé chvíle
vznášejí se dvě holubice bílé;
v radostném plesu vznášejí se vzhůru,
až i se vznesly k andělskému kůru.

(Erben, 1977, s. 109 – 131)